

KOVÁCS ÉVA

„Megegyezés” az iskolák ügyében

Az állam és a legnagyobb iskolafenntartó egyházak közötti tárgyalások az iskolaállamosítás után

Az iskolák államosításáról elfogadott 1948:XXXIII. tc. kimondta a nem állami iskolák és a velük összefüggő tanuló-otthonok, továbbá a kisdedóvók fenntartásának – kivéve a kizárólag egyházi célokat szolgáló tanintézetek (hittudományi főiskola, diakónusképző stb.), illetve a tárgyalások útján rendezendő egyéb kivételek – állami kézbe vételét. Az 1946/1947. évi adatokat tekintve közel ötezer egyházi fenntartású óvoda, alap- és középiskola (polgári, ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi középiskola, gimnázium, illetve tanító[nő]képző, óvónőképző) került ekkor állami kezelésbe. (Ezek mintegy 63%-a római katolikus, 24%-a református, 8%-a evangélikus, 3%-a görög katolikus, 1%-a izraelita, 0,5%-a vegyes és 0,25-0,25%-a görögkeleti, valamint közös görög katolikus–római katolikus fenntartású volt 1948 júniusáig.)¹ Az intézmények tanárait, tanítóit és óvónőit – fizetési fokozatuknak megfelelően – állami státusba vették. Eddigi szolgálati idejüket állami szolgálatnak számították. Ezután kisdedóvót vagy iskolát csak a tárgya szerint illetékes miniszter előterjesztésére, *minisztertanácsi határozat alapján* lehetett létesíteni és fenntartani.²

Az iskolák államosításának törvényerőre emelését másnap elsőként, a kampány részeként már előre meghirdetett pedagógus-nagygyűlés ünnepelte. Mintegy négyezer pedagógus előtt a Sportcsarnokban felszólalt Kossa István a *Szakszervezeti Tanács* főtitkára, és bejelentette, hogy az egyházzal folytatott harcban – amely szerinte még nem ért véget – a pedagógusok számíthatnak a szervezett munkásság segítségére. Béki Ernő – a *Pedagógusok Szabad Szakszervezetének* főtitkára –, a gyűlés másik szónoka, felidézte az államosításhoz vezető utat. 1945-ben a demokrácia számára a nagybirtok felszámolása volt a legfontosabb

1 *Mészáros István*: Mindszenty és Ortutay. Iskolatörténeti vázlat: 1945–1948. Bp. 1989. 49–51. A törvényt 1948. jún. 16-án 230:63 arányban fogadták el.

2 Törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. In: *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról 1945–1948.* Összeáll., bev. Dancs Istvánné. Bp. 1979. (Források a magyar népi demokrácia történetéhez III.) 798–799.

feladat. Ekkor abban reménykedtek – mondta –, hogy az egyházak előbb-utóbb elismerik a kormányzat intézkedéseit és csatlakoznak az újonnan felszínre került erőkhöz. Ez azonban csak az evangélikus és a református egyház részéről történt meg, a katolikusok ehelyett soraikba gyűjtötték a teljes „jobboldali reakciót”. Ezért mindenki beláthatja, hogy a demokrácia fejlődése elengedhetlenné teszi az ideológiai szempontból olyan fontos iskolák kivételét az egyház kezeléséből – ismételte meg Béki az iskolaállamosítási törvényjavaslat vitájában is elhangzott érveket. A gyűlést Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde zárta. Célja a megnyugtató volt, ezért hangsúlyozta, hogy a törvény elfogadása nem érinti sem a vallásszabadság érvényesülését, sem a hitoktatás szabadságát. Ez továbbra is az egyházak ügye marad.

Az oktatás területére monopóliuma kialakítása nyomán „bevonuló” állami-politikai hatalom taktikai célkitűzése volt, hogy a protestáns egyházakkal még az iskolaállamosítási törvény elfogadása előtt megegyezést hozzon létre. Ez kettős szándékot takart: egyrészt ezzel igyekeztek megnyugtatóni a vallásos emberek tömegeit, igazolva, hogy az államosítás terve nem világnézeti alapon áll, vagyis nem vallásellenes indíttatású, másrészt ezzel érzékeltethette az állami-kormányzati oldal azt is, hogy léteznek olyan „érdemes” egyházak, amelyek „józan politikát” folytatnak, s ezért elnyerik jutalmukat: az állammal való megegyezés lehetőségét, s ezzel együtt néhány „történelmi hagyományú” iskolájuk további fenntartásának jogát.

Az oktatás területén az állam nagyobb térnyerése, az iskolák állami kézbe vétele – mint oktatáspolitikai, iskolaszervezési reform, dilemma – már a 19. század óta foglalkoztatta az oktatásügy képviselőit. 1948-ban azonban új helyzet alakult ki: a szinte teljes körű állami iskolamonopólium megteremtésének szándéka az egyházak társadalmi szerepének csökkentését szolgálta. Ez a törekvés az egyházak visszaszorítására a jelentős erejű társadalmi autonómiák működését próbálta meg a lehető legkisebb mozgástérre korlátozni. 1948-ban tehát egy kizárólagosságra törekvő, az országban állomásozó szovjet hadsereg által minden eszközzel támogatott párttal szemben kiszolgáltatott egyházak igyekeztek védelmezni az általuk képviselt vallásos emberek vélt vagy valós érdekeit. Társadalmi súlyuk ellenére azonban nem tudták legálisan és valóságosan befolyásolni azt, ami velük történik. Az iskolaállamosítási és az azt követő kampány egyházi érintettjei bárhogyan is cselekedtek vagy szóltak volna, az események valódi, s az iratok szerint a kommunista pártvezetők által már hónapokkal előbb megszabott menetére nem voltak hatással. A katolikus egyház nemcsak Mindszenty tagadhatatlan konzervativizmusa miatt került a támadások középpontjába, hanem (elsősorban) azért, mert arányaiban a legnagyobb vallásos lakosságtömeget jelenítette meg. A katolikusok „megtörése” a többi egyház társadalmi súlyának a csökkentését is jelentette. S ez a törekvés, azaz az egyházak társadalmi és ezzel szoros összefüggésben oktatási szerepének visszaszorítása már 1945-től jelen volt az iskoláztatás területén.

Előzmények: az egyházak és az állam viszonyának főbb vitapontjai 1948 júniusa előtt

„A hivatalos egyházi körök [...] általában defenzívában vannak a felszabadulás óta: üldözést nem szenvednek, s a demokráciát mint alapot elfogadják, de a készséges és támogató kedvű állam eltűnése, az egyházi birtokoknak egyik napról a másikra való felosztása, a közbiztonság hiányosságai s az egész közélet, mely alig van reájuk tekintettel, riadtta és bizalmatlanná tette őket” – írta Bibó István 1946-ban, *A magyar demokrácia mérlege* című tanulmányában.³ A társadalomtudós kiválóan ráérezett arra a bizonytalansággal vegyes döbbenetre, mely 1945 után a hazai egyházak vezető köreiből meghatározóvá vált amiatt, mert rá kellett jönniük, nem tudják a korábbi időszakokban megszokott módon és technikákkal érvényesíteni érdekeiket, akarataikat a kormányzati-politikai szervekkel folytatott egyeztetések során. Ha 1945-től az iskolák államosításáig terjedő időszak állam–egyház viszonyát röviden össze kívánjuk foglalni, a következő négy, az egyházak számára meghatározó, fontos eseményt kell feltétlenül felidézniük az olvasó számára.

A földreform és végrehajtása

Az 1945. március 18-án életbe lépett 600/1945. sz. rendelet⁴ a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról az egyházak 100 kat. holdon felüli földbirtokának felosztásával megvonta a felekezetek legfontosabb anyagi bázisát, amelyből többek között iskoláik fenntartására is fordítottak. Noha a rendelet létrehozott egy háromtagú bizottságot (a földművelésügyi, népjóléti és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium küldötteiből), amely a kulturális és alapítványi rendeltetésű ún. célvagyon felülvizsgálni volt köteles, és adott esetben meg kellett állapítania, hogy a szóban forgó kulturális intézmény vagy alapítvány közérdekű-e, illetve rendelkezik-e működéséhez megfelelő forrással a földbirtok elvétele után is (17. §), a végrehajtás másképpen alakult. A rendelet idézett 17. §-a a megváltás ígérete mellett azt is előírta, hogy ha „a meghagyott földbirtok a cél elérését nem biztosítja, a kormány más eszközökkel gondoskodik a cél eléréséről”.

Ezzel szemben a katolikus püspöki kar háború utáni első, 1945. május 24-i püspökkari értekezletén elnöklő Grósz József kalocsai érsek azt állította: „Ez a rendelet – törvénytelenégei és egyéb igazságtalanságai mellett – a legsúlyosabban érinti a kat. egyházat, amelynek összes intézményei máról holnapra el-

3 *Bibó István*: *A magyar demokrácia mérlege*. In: *Uő*: Válogatott tanulmányok. II. 1945–1949. Bp. 1986. 154. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, a kurzívák az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg.

4 Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 600. M. E. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról. In: *Magyarországi Rendeletkötet Tára*. 1945. Bp. 1945. 55–62.

vesztették anyagi bázisukat. Az a 100 hold, amelyet a püspöknek meghagy, a megélhetésre is kevés; miből tartjuk fenn az egyházmegyei hivatalt, székesegyházunkat, szemináriumainkat, tanítóképzőnket és egyéb iskoláinkat?” Majd azt is hozzátette, a katolikus püspöki kar egyhangú véleményét megfogalmazva: „A pp. kar már régebben leszögezte, hogy nem ellensége egy egészségesebb birtokmegosztásnak, sőt az egyházi nagybirtok felosztásának sem, ha intézményeink fenntartásáról másképp gondoskodnak, azonban amit a földosztó rendelet a birtokmegosztás terén produkált, az semmi más, mint egy nagy káosz.”⁵ A katolikusok a kártalanítás ígéréteiben sem bíztak, mondván: „Magyarország belátható időn belül nem lesz abban a helyzetben, hogy fizetni tudjon”.⁶ Az iskolák helyzete miatt Grósz érsek tehát 1945. április 5-én a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium*hoz tiltakozást nyújtott be.⁷

A „káosz”-t, azaz a földhiány miatt a földosztó rendeletet meghaladó mértékű felosztást, melynek jelensége mindennapos volt a rendelet végrehajtása során, az iskolák fenntartásában érdekelt vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1945. április 10-én keltezett előterjesztésével szerette volna megakadályozni. Azaz a kéréssel fordultak a kormányhoz, hogy „méltóztassék utasítani a helyi földigénylő bizottságokat, hogy a hatáskörükbe tartozó helyen a lelkész, a templom, a felekezeti iskola, a felekezeti tanító, a sekrestyés vagy harangozó, nemkülönben az ott lévő egyházi kulturális és szociális intézmények fenntartására, nemkülönben a kegyúri terhek megváltására kellő mennyiségű földet jelöljenek ki”. A földosztás kapcsán uralkodó helyi viszonyokat jelzi az is, hogy a VKM kifejezetten kérte a törvényesség betartását, azaz „méltóztassék figyelmeztetni a helyi földigénylő bizottságokat, hogy a vonatkozó rendeletben meghagyni rendelt maximális területnél kisebb területeket nem jelölhetik ki földosztásra, még ha a birtokos nem fizikai, hanem jogi személy is. Így pl. a templom, iskola, pap, tanító, zárda, harangozó stb. földeket sem, ha azok külön-külön a 100 kat. holdat meg nem haladják.”⁸

Az egyházi földek elvétele azonban nemcsak a katolikus egyházat, hanem a reformátusokat is érzékenyen érintette. Bár egyértelmű, hogy az előbbieket vesztesége nagyságrendekkel eltért az utóbbiakétól. (A katolikus egyház 862 704 kat. holdjából 765 684-et sajátítottak ki a földreform idején – de ennek nagyobb részét nem osztották ki az igénylők között, hanem egyszerűen államosították [pl. az erdőbirtokok esetében] –, míg a reformátusok 102 ezer kat. holdjából „csupán” 42 ezer hold volt az ilyen típusú veszteség.)⁹

5 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Sajtó alá rend., szerk. és a bevezető tanulmányokat írta: Beke Margit. Köln–Bp. 1996. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XIV.) 29–30.

6 I. m. 29.

7 *Balogh Margit–Szabó Csaba*: A Grósz-per. Bp. 2002. 283.

8 Idézi az előterjesztést: A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 31.

9 *Balogh M.–Szabó Cs.*: i. m. 10.

Az iskolai vagyon elvesztésével és a kárpótlás elmaradásával azonban előállt az a helyzet, hogy az egyházi fenntartó által kinevezett tanárok illetményeiket akár teljes egészében államsegélyből kapták, illetve, hogy az oktatás dologi kiadásaihoz is nagymértékben hozzá kellett járulnia a kormánzatnak. Ez egyrészt anyagilag egyre inkább kiszolgáltatottá tette az intézményeket és fenntartóikat. Másrészt a kárpótlás követelése, a földosztás kritikája és anyagi gondjaik hangoztatása jó ürügyet teremtett az egyházakkal szemben újabb vádak megfogalmazására, arra ti., hogy meg akarják akadályozni a demokratikus átalakulást, vissza akarják venni a szegény, nincstelen parasztoktól a számukra kiosztott földterületeket.

Az általános iskola létrehozása

Az általános iskola megszervezéséről szóló, 1945. augusztus 16-án megjelent, 6650/1945. ME számú rendelet¹⁰ az iskolaszervezetet alapjaiban érintő, teljesen előkészítetlen döntés volt. Miközben kötelezően megszüntette az elemi népiskola V–VIII. osztályait, a polgári iskolát és a nyolcosztályos gimnázium I–IV. osztályát (a megszűnés 3 év alatt fejeződött be, ezalatt a megszűnő osztályok helyét elfoglalta az általános iskola V–VIII. osztálya), nem gondoskodott a háborús pusztítás miatt leromlott anyagi állapotban lévő iskolákról, az intézkedés nyomán akuttá váló tanító/tanárhányról, a városi és falusi iskolák közötti óriási szakadék csökkentéséről. A fentiek miatt az elvileg „egységes” általános iskola a valóságban három, egymástól minőségileg nagyon eltérő típust jelentett és áthidalhatatlan különbségeket okozott az, hogy az adott általános iskola polgáriból, netán gimnáziumi tanárok átvételével, vagy osztatlan népiskolából állította ki az V. osztály tanítóit és diákjait. Az egyházi fenntartók pedig – vagyonukat veszítve – az alapiskoláztatás területén óriási beruházási igénnyel és a fenntartási költségek megnövekedésével szembesültek. Ilyen hatalmas méretű fejlesztésre (tanulólétszám-növekedés, szakos tanárok igénye a felső tagozaton, tantermek számának növelése, új tanterv és tankönyvek készítése, tanárok kiképzése erre az iskolafokozatra) akkori helyzetükben a felekezeti iskolák képtelenek voltak – majd’ húsz évig az államiak sem lesznek képesek rá hiánytalanul.

A bizonytalanságot és az előkészítetlenséget jelezte, hogy egy 1945. július 13-án (!) kiadott VKM-rendelet¹¹ még az elemi *népiskola* továbbfejlesztését tűzte ki célul. A miniszter elrendelte ugyanis, hogy az 1945/1946. tanévtől minden népiskola számára kötelező a nyolcosztályossá fejlesztés,¹² átmeneti idő nél-

10 Dokumentumok i. m. 219–220.

11 Miniszteri rendelet a tanügyi hatóságok számára a népiskolák osztálykereteinek kiépítéséről és az osztatlan iskolák összevonásáról. Magyar Országos Levéltár (= MOL) XIX-I-1-f 27 822/45. Idézi: Dokumentumok i. m. 195–197.

12 A nyolcosztályos népiskolát az 1940. évi XX. tc. kívánta *fokozatosan* bevezetni. Ez a típus azonban több ponton eltért az általános iskolától (a hatosztályos népiskola tantárgyainak átvétele, rövidebb szorgalmi idő, a 6. tanév után a mindennapos mezőgazdasági népiskolai oktatásba való átlépés választhatósága stb.). Ld. *Somogyi József*: Hazánk közoktatásügye a második világháborúig. Bp. 1944. 40–43.

kül. Az egyházak szempontjából döntő mozzanat volt e rendelkezésben, hogy a kistélepülésen működő, különböző iskolafenntartó alá tartozó osztatlan és részben osztott, 1–2 tanítós elemik kötelesek lettek volna *megállapodást* kötni egymással, s megegyezni arról, hogy melyik iskolában tanítsák az alsó, s melyikben a felső tagozatot. Vita esetén a tankerületi főigazgató – az egyházak kérésére később a VKM – döntött volna. Az idézett rendelkezés az egyházak tiltakozását váltotta ki. „[...] nagy létszámú katolikus iskoláink növendékeit felszippantják a kis létszámú protestáns iskolák, melyekkel a mieink egyesítendőek volnának” – hangzott el a katolikus püspöki kar 1945. október 17-én tartott értekezletén Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsek szájából.¹³ Az együttműködés kötelező voltát a tiltakozás hatására kívánatosra módosították, de a korszerűtlen kisiskolák együttműködésének racionális, majd politikai érve, illetve kikényszerítésének szükségessége az egész időszak oktatáspolitikáját végigkísérte.

Az 1945/1946-os tanévben tervezett 1476 általános iskolából – a rendkívüli erőfeszítések ellenére „papíron” is – csak 816 valósult meg (ebből 286 állami, 111 községi és 419 felekezeti fenntartású volt).¹⁴ Az elmaradás okát mind a fenntartók, mind a VKM tisztviselői az anyagi és személyi feltételek hiányosságaival magyarázták. Ezen iskolatípus létrehozása azonban politikai tett volt, és megvalósítását is politikai eszközökkel kívánták biztosítani. Így a magasabb színvonalú munka gátját az általános iskola hívei az *iskolafenntartók* eltérő voltában találták meg. A kisközségek iskoláinak összeolvadását ugyanis, mint az előzőekben láttuk, az eltérő fenntartói érdekek hátráltatták. A VKM 70 000/1946. sz. rendelete és a hozzácsatolt „Útmutatás” időzített bombát rejtett az egyházi fenntartású, anyagi gondokkal küzdő kisiskolák számára.¹⁵ E rendelet ugyanis újra megpróbálta egységesíteni (most már) az általános iskola három típusát (gimnáziumból, polgáriból, illetve népiskolából alakultak), és kooperálásra szólította fel a fenntartókat, ha egyedül nincs erejük vagy egyszerűen gazdaságilag nem éri meg nekik teljesen kiépíteni az általános iskolát.

Az 1947. évi 90 000. (IV. ü. o.) rendelet¹⁶ az eddig „csak” ajánlott kooperációt bizonyos tanulólétszámokhoz kötve kötelezően rendelte el. Ezután a szülő köteles lett volna a gyermeke tanulásához a lakóhelyi általános iskolát választani – ami kifejezetten sértette a szabad iskolaválasztási jogot csakúgy, mint az egyházak által fenntartott kollégiumok, internátusok érdekeit. Az általános iskolák párhuzamos osztályokat csak akkor nyithattak volna, ha az adott település valamennyi általános iskolájában az osztálylétszám elérte a negyven főt. Az általános iskola igazgatói kinevezését VKM-megbízáshoz kötötték volna, s kijelentették,

13 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 53.

14 Az általános iskola első éve. Köznevelés 1946. máj. 1. 11. Idézi: *Knausz Imre*: Az általános iskola létrehozása 1945–1948. In: *Új: Történelem és oktatás*. Bp. 1998. 14.

15 Dokumentumok i. m. 348–370.

16 I. m. 548–550.

hogy egy már „megszervezett” (azaz legalább papíron létező) általános iskolát népiskolává visszafejleszteni nem lehet. A rendelkezés – érthető módon – újra az egyházak egyöntetű tiltakozását (és a rendelet enyhítését, a kötelező kooperáció visszavonását) váltotta ki.

A (református megfogalmazás szerint) „csak játsszák az általános iskolát” típusú iskolák létrehozását erősítette az a rendelkezés is, amely az osztatlan és részben osztott népiskolákban, illetve az általános iskolai ún. fiókkiskolákban kötelezővé tette az általános iskola tantervének alkalmazását.

Gondot okoztak az egyházi fenntartók számára a VKM 49.855/1945. III. és 37.000/1945. sz. rendelkezései is, amelyek az általános iskolák (mint a kötelező alapoktatás intézményei) *ingyenességét* nyomatékosították, akár népiskolából alakultak, akár a fejlettebb (és addig tandíjat szedő) polgári vagy gimnáziumi típusból. Az ilyen református iskolák például – a rendeleteket mellőzve – bevalottan arra kényszerültek, hogy fennmaradásuk érdekében továbbra is tandíjat szedjenek.¹⁷ A katolikus püspöki kar is (1945. május 24-én tartott értekezletén) a tandíjszedés további fenntartása mellett foglalt állást.¹⁸

Az általános iskolák egységét tehát a kormányzati és a baloldali párti érvelők szerint gátolta az a „körülmény”, hogy több *iskolafenntartó* rendelkezett vele. A tanügyi reform végrehajtásának késése így kitűnő érvet szolgáltatott az (egyházi) iskolafenntartók ellen, s közvetetten az *állami fenntartás elfogadtatását segítette elő*. Nyilvánvalóvá vált: az általános iskola *gyors* létrehozásához – legalábbis papíron, a statisztika szintjén – *az iskolafenntartás állami kézbe való koncentrálsa szükséges*. Ezt sugalmazták a felekezeti iskolákkal, azok együttműködést elhárító magatartásával foglalkozó újságcikkek, miként valószínűleg ez volt az oka (vagyis a félelem az iskolák elvesztésétől) a felekezeti fenntartók elzárkózásának, nehézkességének is e területen. Tudhatták, hogy ez esetben sokkal többről van szó, mint pusztán iskolaszervezeti modernizációról.

Az egységes alapiskola-típus, amely kiépített formájában tagadhatatlanul korszerűbb oktatást biztosított, mint a két világháború közötti elemi népiskola, oktatáspolitikai szinten magával hozta az *egységes állami iskolafenntartás* kialakításának gondolatát is, s ezzel megkönnyítette a tömegessé váló oktatás *totális ellenőrzését*, s korlátozhatta a szülők azon jogát, hogy többféle iskolatípus/fenntartó közül választhassanak.

A küzdelem során mindkét fél igyekezett felhasználni – lehetőségeihez képest – a propaganda hatásos eszközeit: demonstrációk, nagygyűlések (ezek szervezésében a mind a katolikus, mind a református iskolák mellett megalakított szülői szövetségek jártak az élen), illetve az ország vezetőihez küldött egyetértő vagy tiltakozó levelek áradata jelezte ezt a törekvést.

17 Református Zsinati Levéltár, Tanügyi bizottsági iratok, 159. doboz, Az általános iskolák ügyei, 395/46.

18 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 36.

A hitoktatás fakultatívvá tételének terve

Az iskolák megtartásáért folytatott küzdelemben döntő fontosságú év volt az egyházak számára 1947. Noha látszólag győzelmet arattak a kötelező hitoktatás megszüntetésének megakadályozásával, azonban az is egyértelművé vált a totális uralomra törekvő hatalom számára: az iskolafenntartó felekezetek megszathatók, s egymás ellen jól kijátszhatók, belső életük, hatalmi viszonyaik „kívülről” is (többé-kevésbé) befolyásolható. Tény, hogy a *békés együttműködés* megfogalmazásával a protestáns egyházak vezetése elutasította azt a konfrontatív politikai szerepet, amelyet a katolikus egyházi vezetés felvállalt az állammal folytatott vitában. Ez már ekkor eltérő tárgyalási pozíciókat vetített előre, egyelőre még azonban – a fakultatív vallásoktatás vitája kapcsán – ebben az időszakban szinte utoljára, rövid időre megvalósult a katolikus és a protestáns egyházak egységes fellépése egy állami tervvel kapcsolatban.

A terv, amely az eddig kötelező hitoktatást az iskolákban fakultatívvá kívánta változtatni, 1947 tavaszán vetődött fel. A probléma „bedobása” a köztudatba összefüggött a Kovács Bélának, a *Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt* politikusának 1947. február 25-i letartóztatását követő mély koalíciós válsággal, s mivel a kisgazdapárt látszólag döntő szerepet vállalt a kérdés napirendre tűzésében, mindez a munkáspártok újabb „nyereségeként”, az egyházak és a polgári pártok közötti kapcsolat megromlását is magával hozta. Ráadásul a demokratikus országok nagy részében is elfogadott intézkedés elleni tiltakozást az egyházak (különösen a katolikusok) „reakciósságának”, maradiságának bizonyítására használták fel, elfelejtkezve a felekezetek (és az országban a demokratikus jogok érvényesítéséért küzdők) kiszolgáltatott helyzetéről.

A fakultatív hitoktatás bevezetése – mint lehetőség – először az FKGP 1947. február 28-i politikai bizottsági ülésén fogalmazódott meg. A párt kulturális ügyeinek illetékese, a vallás- és közoktatásügyi miniszteri székre aspiráló Ortutay Gyula vetette fel e tervet, akinek kapcsolata a kommunista párttal majdhogynem köztudott volt. Az elgondolást mind a többi párt, mind az egyházak úgy értékelték, hogy a kisgazdapárt ebben a kérdésben látványos engedelményt kíván tenni a baloldal felé, ingatag helyzetének megerősítése érdekében.

A koalíciós pártok 1947. március 4-én a miniszterelnökségen tartott értekezletükön megegyeztek abban, hogy közoktatási szakbizottságot alakítanak, a téma „alapos körüljárására”.¹⁹ Ez a szakbizottság, melynek tagjai voltak: Darvas József (*Nemzeti Parasztpárt*), Justus Pál (*Szociáldemokrata Párt*), Losonczy Géza (*Magyar Kommunista Párt*) és Ortutay Gyula (*FKGP*), 1947. március 5-én a *Magyar Központi Híradó Rt.* székházában össze is ült, és előterjesztést készített a

¹⁹ Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció. 1944–1948. A dokumentumokat vál., szerk., a jegyzetekkel ellátta: Horváth Julianna–Szabó Éva–Szűcs László–Zalai Katalin. Bp. 2003. 463.

másnap tartandó pártközi értekezlet számára.²⁰ Tízpontos javaslatuk nemcsak a hitoktatás, hanem más, az egyházakat, illetve az oktatásügyet érintő kérdésre is kitért. (Érintették pl. a vallás- és közoktatásügyi miniszter vallási hovatartozásának szempontját, illetve annak elvetését képviselték; a nem állami fenntartású népiskolák állami hatósági összevonásának lehetőségét az általános iskola megteremtése érdekében; az egységes állami tankönyvek bevezetését; általános, közép- és középfokú iskolákba a szakoktatás VKM-hatáskörbe való utalásának szükségességét; az egységes demokratikus és állami nevelőképzés s ezzel együtt egy egyetemi reform végrehajtását; a pedagógusok státuszrendezését; az ingyenes tankönyv- és tanszerellátás fontosságát; az iskolaszékek hatáskörének megszüntetését; valamint az egyházi adó közdadó módjára való behajtásának tilalmát.)

Negyedik javaslati pontjukban szerepelt a fakultatív hitoktatás a következőképpen: „Az 1946:I. tc.-ben biztosított lelkiismereti és vallásszabadság elvének megfelelően az iskolai vallásoktatást fakultatívvá kell tenni. Minden szülőnek meggyőződésétől és szabad elhatározásától függ, vajon gyermekét kívánja-e vallásoktatásban részesíteni vagy sem.”

A március 6-i pártközi értekezleten a szakbizottság vezetője, Ortutay Gyula ismertette a bizottság tervezetét. Beszámolt a fakultatív hitoktatás kapcsán az ott lefolytatott vitáról, ahol a parasztpárti képviselők részéről hangzottak el aggodalmak a tervvel kapcsolatban. Úgy vélték: e kérdés érintése kiválthatja a „kulturharcot”. A tévovázást Rákosi ellenmondást nem tűrően utasította el: „A felsorolt pontok között három nem vitás: az általános iskola, a tankönyvkiadás és a fakultatív hitoktatás.” Ez utóbbi kapcsán még azt is megjegyezte: „a szülő határozza el, hogy járhatja-e gyermekét hittanórára vagy sem. Falvakban nem lesz változás, Budapesten lesz ezen a vonalon az ipari negyedekben változás. Tulajdonképpen lényeges változás nem történik.” Ez az „osztályharcos” vélemény el is döntötte a javaslat sorsát. Megegyeztek abban, hogy a fakultatív hitoktatást célzó törvényjavaslatról a sajtó útján tájékoztatják a közvéleményt.²¹

Az 1947. március 11-én tartott újabb pártközi értekezleten – együttműködési szándékát bizonyítandó – a kisgazdapárt újra beleegyezését adta a fakultatív hitoktatás bevezetésébe.²² A *Szabad Népb*ben később közölt cikk szerint,²³ valamint a nemzetgyűlésben a VKM-költségvetés tárgyalása idején Farkas Ferenc előadói beszédében (március 12.) is érintette, hogy egyes egyházi körök (Nagy Ferenc miniszterelnök szerint Bánáss László veszprémi püspök) kijelentették, hogy a jó viszony megőrzése érdekében hajlandóak lesznek belenyugodni a fakultatív vallásoktatás bevezetésébe. Pár nap múlva kiderült, hogy ez tévedés

20 Politikatörténeti Intézet Archívuma 274. f. 7. cs. 161. ő. e. Megjelent: Pártközi értekezletek i. m. 481–483.

21 Pártközi értekezletek i. m. 465–478.

22 I. m. 488–489.

23 Mindszenty nyilatkozata és az igazság a fakultatív vallásoktatásban. *Szabad Nép* (= SZN) 1947. márc. 22. 4.

volt. A hivatkozott „bizonyos egyházi vezetők” feltételt is szabtak, nevezetesen a Vatikánnal megkötendő konkordátumot.

1947. március–április folyamán a katolikus egyház kezdeményezésére az egyházak országos tiltakozó mozgalmat indítottak a hitoktatás fakultatívvá tétele ellen. Legfontosabb eszközeik a szülői szövetségek tiltakozó levelei, a templomlátogatók megszavaztatása, felvonulások szervezése, képviselői interpellációk voltak. Az *Új Ember* című katolikus hetilap közölte, hogy a katolikus, református és az evangélikus egyház egyöntetűen elutasítja a javaslatot, s mivel ők a közvélemény többségét képviselik, a kormányzat köteles azt levenni a napirendről. A cikk a fakultatívvá tételt támogató baloldali pártok tömegbázisát csupán a lakosság 10%-ára becsülte. A katolikus sajtó azt is az FKGP szemére vetette, hogy napi politikai okokból hajlandó volt átvenni a baloldali pártok érveit.²⁴

A felekezeti oktatás veszélyeztetettsége nyomán megvalósulni látszott az egyházak összefogása is. A katolikus püspöki kar 1947. március 27-i tanácskozásán éppen Bánáss püspök indítványozta, „hogy a velünk most szőnyegen levő kérdésekben [sic!] teljesen egyetértő protestáns vezetőket Óeminenciája hívja egybe, hogy egységes állásfoglalásukat a nagy fontosságú öt pontra nézve: 1/ fakultatív hitoktatás, 2/ tankönyv-monopólium, 3/ felekezeti iskolák, 4/ iskolaszékek, 5/ az egyház anyagi ügyei (egyházi adózásakor állami jogsegély nyújtása) együttesen leszögezzük”.²⁵

A fakultatív hitoktatás megvalósítása ellen felvonultatott egyházi érvek a *szülői jogra* alapozódtak. Fakultativitás esetén „a szülőre hárul az a megmérhetetlen felelősség, járassa-e gyermekét hitoktatásra, vagy nem? A szülőnek sok mindenhez van joga [...] De ez a jog egy bizonyos határon túl nem terjed” – írta Péntzes Balduin az *Új Emberben*. „Nem teheti meg például a szülő, hogy gyermekét mindenkitől távol, mondjuk lakatlan szigeten, némává nevelje [...] Épp így nincs joga, hogy vallástalanná tegye.”²⁶ A reformátusok a probléma kapcsán új javaslattal álltak elő, mely szerint maradjon meg a kötelező hitoktatás, de ezzel párhuzamosan legyen fakultatív lehetőség arra, hogy valaki gyermekét felmentesse a vallásoktatás alól.²⁷ A kérdés tehát ez esetben az, kinek a neve kerül rá egy listára, azé-e, aki hitoktatást akar, vagy azé, aki nem. A reformátusok furcsának találták, hogy a pártok részéről megkérdésük nélkül, váratlan és egyoldalú döntéssel próbálták megoldani ezt a kérdést.²⁸ Ravasz László református püspök véleménye szerint kár, hogy engedményként, a koalíció meghosszabbítása érdekében indítványozták a vallásoktatás rendjének ilyen megváltoztatását. A püspök figyelmeztetett arra a várható következményre, hogy a törvényjavaslat el-

24 Amit „tisztázni kell”. (A kisgazdapárt politikai bizottságának állásfoglalásához.) *Új Ember* (= *ÚE*) 1947. márc. 9. 1.

25 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 209.

26 *Péntzes Balduin*: Hitoktatásunk védelmében. *ÚE* 1947. márc. 16. 1.

27 A fakultatív vallásoktatás és a felekezetenkívüliek. *Élet és Jövő* (= *ÉJ*) 1947. márc. 29. 1.

28 A fakultatív vallásitanítás. Az egyházak és az állam. *ÉJ* 1947. márc. 15. 1.

fogadása esetén, minden tanév kezdetén újra fog indulni az egyházak és a marxisták között a küzdelem a gyerekek hitoktatása miatt. Természetesen ez nem szolgálja a nevelés-oktatás ügyét. Nagyobb fizikai kényszerítő és fenyegető erővel pedig valószínűleg az állam fog rendelkezni.²⁹ Ravasz püspök az *Új Embernek* adott interjújában még keményebben fogalmazott: szülői jog, hogy „gyermekeiket keresztyén iskolában neveltessék [...] Csak ahol az állam egy párt tulajdonában van, lehet elképzelni azt, hogy az iskoláztatás kizárólagos állami jog”.³⁰

A református egyház vezetői hivatalos véleményüket az egyház egyetemes konventjének április 15–16-án tartott ülésén fogalmazták meg: „míg országos és egyházi törvény ellenkezőt nem rendel, az egyház iskoláiban olyan változást, mely a kötelező tárgyak bármelyikét, különösebben a vallástanításnak kötelező voltát megszüntetné, megengedni nem áll módjában”.³¹

A *Magyar Evangélikus Egyház* püspökei március 27-i nyilatkozatukban szintén tiltakoztak a vallásoktatás fakultatívva tétele ellen. A legkisebb, a kérdésben kevésbé érdekelt egyházak, mint pl. az unitáriusok, az állammal való megegyezés hívei voltak (ők április 16-án tárgyalásokat is kezdtek a VKM-mel).

A fakultatív vallásoktatás elleni mozgalom egyik legnagyobb méretű eseménye volt az 1947. március 19–21-én Szegeden történt diáktüntetés és -sztrájk. A *Szabad Nép* újságírója előre megtervezett, megszervezett tüntetésről és sztrájkáról tudósított, ami annál is kellemetlenebb volt, mivel a frissen kinevezett vallás- és közoktatásügyi miniszter, Ortutay Gyula régi kedves városához, Szegedhez kötődött. Az MKP lapja szerint a kivezényelt rendőrséget a munkásság védte meg a fasiszta jelszavakat kiabáló jobboldali diáksággal szemben. Ezzel ellentétben Hamvas Endre csanádi püspök arról írt levelet a VKM-hez, hogy a verekedést a munkások kezdték, mégis a diákokat internálták.³²

Az egyházak nem várt erőteljes tiltakozása 1947-ben a fakultatív vallásoktatás ügyében teljes sikert aratott. A kérdés tárgyalását hivatalosan elhalasztották, május végére, június elejére a probléma gyakorlatilag lekerült a napirendről.

Egyházak sikeres megosztása – kampány az államosításért

Az MKP sajtójában a fakultatív hitoktatás körüli harcok után tovább szaporodtak a közoktatás helyzetével foglalkozó s az egyházi iskolafenntartással elégedetlen írások. Az ezekben felsorolt politikai érveket és vádakokat összegezve találhatjuk meg Kállai Gyulának a *Szabad Népb*ben 1948. január 18-án közzétett cikkében.³³ Kállai abból indult ki, hogy káros *kettősség* uralkodik a közoktatás

29 Dr. Ravasz László: A fakultatív vallástanítás. ÉJ 1947. márc. 29, 1–2.

30 Ravasz László: ...ellensége vagyok a szellemi monopóliumnak! ÚE 1947. márc. 2. 5.

31 Dokumentumok i. m. 597.

32 A Szabadságpárt tervszerű aknamunkája készítette elő a szegedi tüntetéseket. Nagyiván János képviselő már hetek óta uszított a demokrácia és a fakultatív vallásoktatás ellen. SZN 1947. márc. 23. 1. és Dokumentumok i. m. 582–584.

33 Kállai Gyula: Közoktatásügyünk demokratizálása. SZN 1948. jan. 18. 5.

szervezetében „a népnevelés mai követelményeinek megfelelő állami s a múlt szellemét képviselő felekezeti iskolák” létezése miatt. A bajt fokozza, hogy a katolikus egyház növelte ezen a területen befolyását, s így módjában áll megakadályozni a színvonal emelését és kiterjeszteni demokráciaellenes befolyását. Konkrét hátrányokkal is jár ez a helyzet: alacsonyabb színvonalú pedagógusi munka, rossz tankönyvellátás, működésképtelen törpeiskolák (töredék népiskolák), politikailag megbízhatatlan tanárok álláshoz juttatása – sorolta a vádakát Kállai, az egyházi fenntartók nyakába varrva a valóban létező szervezeti-szakmai hiányosságokat.

Szakmai-kormányzati oldalról tehát a kisiskolák színvonaltalansága és életképtelensége miatt kezdődött erőteljes támadás az egyházak ellen. A sajtóhadjárat mellett a háttérben megindult az MKP-n belül az iskolaállamosítás pártelőkészítése.

Miközben a háttérben szorgosan készültek a párttervezetek, a sajtó és a közvélemény nyilvánossága előtt az állam és az egyházak kapcsolatainak rendezése érdekében tárgyalások indultak a kormány (VKM), illetve az MKP vezetése (Rákosi kiemelt szerepet játszott az informális megbeszéléseken) és az egyházak között. A cél a Magyar Köztársaság, annak legfőbb vívmányai (földreform, államosítások) elismertetése az egyházakkal. Az iskolákról látszólag nem esett szó, mégis mindegyik tárgyaló fél sejtette, hogy e kérdés ott van a háttérben. A kormány nevében 1948. február 14-én Mindszenty bíboros érsekkel tárgyalásokat kezdő Ortutay Gyula bizalmas egyeztetéseket folytatott Czapik Gyula egri érsekkel is. Ez utóbbival tárgyalt később maga Rákosi Mátyás is.

A tárgyalások megkezdését követően a *katolikus egyház* nyilvánosságra hozta a megegyezés alapelveit, amelyek némileg a fakultatív vallásoktatás ellen sikeresen megvívott harc öntudatnövelő hatását is tükrözték.³⁴ Számukra tárgyalási alapul csak az szolgálhat – írták –, ha az állam biztosítja egyházi intézményeik zavartalan működését. „Ne hozzon [ti. az állam – K. É.] olyan törvényt, rendeleteket, amelyek ellenkeznek az Egyház vallási küldetésével, a hívek meggyőződésével, s ezáltal ne kényszerítse az egyházat arra, hogy az állam intézkedéseivel kénytelen legyen tiltakozóan szembefordulni.” Az egyház ugyanis – szerintük – „erőszak nélkül is érvényesíteni tudja akaratát olyan államban, amelynek többsége katolikus”.

A protestáns egyházak vezetésében a népi demokratikus állam elismerését a személyi változások „elősegítésével” – amely magával hozta a tárgyalások során a „megfelelő” engedékenységet is – alakította ki az MKP. Az *evangélikus* egyházvezetést két oldalról is támadás érte: egyrészt az ún. lelkészegyesület tagjai az egyházon belül (élükön Veöreös Imrével) követelték egy új egyházi modell kialakítását, másrészt kívülről, az ún. evangélikus politikusok (Mihályfi Ernő, Darvas József, Reök Iván) gyakoroltak nyomást a tárgyalások megindulása érdekében. Az „ellenfél” oldalán az egyházmegyei vagy egyházkerületi felügyelők és

34 Politika és egyházpolitika. ÚE 1948. febr. 15. 1.

maga Ordass Lajos bányai ev. püspök állt. 1948. március 20-án Veöreös Imre, mint a *Magyarhoni Evangélikus Lelkészek Egyesületének* ügyvezető alelnöke levélben követelte Radvánszky Albert egyetemes felügyelőtől az egyház korszerű állásfoglalását az egyház–állam viszonytal kapcsolatban és a felügyelői kar megtisztítását a politikailag kifogásolható személyektől. Még aznap bejelentette Kapi Béla dunántúli evangélikus püspök a Deák téri templomban tett ünnepi nyilatkozatában tárgyalási készségét az állammal a vitás ügyekben a viszony rendezése érdekében. Noha feltételül szabta az igehirdető szabadság és iskolák zavartalan működésének biztosítását, a *Szabad Nép* propagandája fordulatként értékelte a bejelentést.³⁵ Az evangélikus egyház ezután a „pozitív példa” szerepkörébe került át. A hivatalos tárgyalások Radvánszky Albert, Kapi Béla püspök és Ortutay Gyula között április 5-én kezdődtek meg, kétoldalú bizottsági szinten, előzményként azonban Kapi püspök bejelentette dunántúli püspöki tisztéről való lemondásának szándékát. (1948 őszén vonul majd véglegesen nyugdíjba.) Az iskolák fenntartásának kérdésében fokozatos szemléletváltás fedezhető fel az evangélikusok soraiban, akiket érzékenyen érintett az evangélikus németiség kitelepítése és a szintén evangélikus szlovákság önkéntes kitelepülése. Így az iskolákba járó tanulók száma érezhetően csökkent. Azonban „Az egyháztagság túlnyomó többsége ellenezte az iskolák államosítását. Ezért az evangélikus egyházban is, ugyanúgy, mint a reformátusoknál, felülről, az egyházvezetés szintjéről lehetett végigvinni az egyezmény elfogadását” – összegzi a helyzetet Fürj Zoltán tanulmányában.³⁶

A *reformátusok* az általuk is sejtett teljes iskolaállamosítás elkerülése érdekében módosító javaslatokat próbáltak tenni az állami tárgyaló félnek. Legfontosabb célkitűzésük az önfenntartás elérése lett volna. Úgy tervezték, hogy az elveszett és elvett vagyonukért kapott állami kárpótlás, illetve a 15–20 évre előre megállapított, folyamatosan csökkenő állami segélyezés ideje alatt anyagilag úgy meg tudják majd erősíteni az egyházukat, hogy azután önállóan, a szülők bevonásával is fenn tudják tartani iskoláikat.³⁷ Egyöntetűen az volt ekkor a református egyházi vezetők véleménye, hogy az államtól való „függetlenedés” fokozatosan menjen végbe: 15 év alatt csökkentett támogatással, s ugyanilyen tempóban lenne szükség az iskolareform megindítására is. Ellenkező esetben a „püspöki kar szembetalálja magát a hívők táborával és a papsággal, őket árulónak bélyegeznék, mivel lemondanak az egyház 400 éves jogáról”. 1948. április 20-án a *Magyarországi Református Egyház Zsinati Tanácsa* deklarálta a Magyar Köztársaság elismerését. Egyben a „Szentírással egyezőnek látja a nagybirtokrendszer megszüntetését és a földműves nép földhöz juttatását, a nagyvállalatok közkezelésbe vételét, a mindenkire kiterjedő szociális jobb igazságosság [!] érvényesülése érdekében”. A deklaráció azonban azt az igényt is magában rejtette, hogy a

35 „Az evangélikus egyház teljes erejével a demokrácia mellé áll”. SZN 1948. márc. 23. 3.

36 Fürj Zoltán: Az állam és a protestáns egyházak egyezménye. Társadalmi Szemle 44(1989) 6. sz.

54.

37 L. L. D.: Egyház és állam. ÉJ 1948. márc. 20. 1–2.

református egyház „akadálytalanul tovább teljesítheti mindazokat a nagy feladatokat, amelyeket az ő urától az igehirdetésre, a tanításra, a misszióra, a szeretetmunkásságra és az egyház kormányzására kapott”.³⁸

Az ellenálló, iskoláikat védő egyházi vezetők hatalomtól való megfosztása azonban a reformátusok körében is sikerrel járt. 1948. március 31-én Veres Péter honvédelmi miniszter és Dobi István FKGP-politikus (majd később Bereczky Albert, Karl Barth svájci teológus és maga Rákosi is) igyekeztek lemondásra bírni Ravasz Lászlót, a *Dunamelléki Református Egyházkerület* püspökét, a református egyház Egyetemes Konventjének és Zsinatának elnökét. A lemondatási „akció” sikerült, 1948. április 28-án Ravasz László visszalépett a konvent lelkészelnöki posztjáról, április 30-án pedig lemondott püspöki tisztéről is. (A lelkészelnöki lemondásról tudósító levélben az alábbiakat írta: „Isten úgy rendelte a református egyház külső és belső életét és engem Igéje által arra a felismerésre vezetett, hogy egyháznak akkor teszek igaz és jó szolgálatot, ha legfőbb hatóságainak vezetésétől visszavonulok.”³⁹) Ezen a napon hozta nyilvánosságra a *Magyarországi Református Egyház Zsinati Tanácsa* a magyar államhoz való viszonyáról szóló idézett deklarációját is. Ez lett az alapja az állammal indítandó tárgyalásoknak. A reformátusok nyilatkozatát a *Szabad Nép* újabb „üdvivalgással” fogadta.⁴⁰ Pedig ugyanez a zsinati ülés azt is kimondta: „Egyházi iskoláinkhoz egyházunk és a demokrácia szolgálatának érdekében a végsőkig ragaszkodunk. Ezért konventi és állandó iskolai referensek beállítását kérjük, akik egyházi és világi hatóságokkal állandó kapcsolatot tartanak, rendszeresen és állandóan tájékoztatják a lelkészeket a kész és készülő iskolai rendeletekről”.⁴¹

Az 1948. április 30-án tartott református zsinati tanács még azt deklarálta, hogy minden szolgálatra kész, az új magyar társadalmi rend érdekében, de remélik, hogy az állami szándék nem egyoldalú törvényhozással, hanem tárgyalásos úton valósul meg.⁴²

Miközben a protestánsokkal kapcsolatos tudósításoktól, a sikeres tárgyalások híreitől volt hangos a sajtó, a *katolikus egyház* feje arról írt, hogy vele (a februári látogatástól eltekintve) nem kezdtek tárgyalásokat, sőt az „a meghívó, amelyet előttem sürgősnek jelzett március 20-án a VKM, nem érkezett meg”. Ez a hullám veszedelmes eszköze a megtévesztésnek – írta Mindszenty, majd így folytatta – „Fokozott vigyázatra és óvatosságra van szükség. A békét csak a püspöki kar létesítheti, bevont helyi szervek erre nem hivatottak.”⁴³ A Czapik Gyula egri érsek és Rákosi Mátyás között folyó informális tárgyalásokon – melyekre elvileg Mindszenty is áldását adta – megfogalmazódtak a legfontosabb katolikus

38 Dokumentumok i. m. 749–752.

39 Református Zsinati Levéltár, Egyetemes konventi ülés jegyzőkönyve, 1948. ápr. 28–29.

40 A református egyház a demokrácia mellett. SZN 1948. máj. 1. 2.

41 Református Zsinati Levéltár, Egyetemes konventi ülés jegyzőkönyve, 1948. ápr. 28–29.

42 Református Zsinati Levéltár, A zsinati tanács tájékoztató körlevele az egyház presbitériumaihoz, 1948. jún. 3.

43 Mindszenty levele Pétery József váci püspökhöz. Váci Püspöki Levéltár, 2371/1948. sz.

feltételek: az iskolaállamosítás levétele a napirendről, a feloszlatott egyesületek szabad működése, napilap indításának engedélyezése, a katolikusok elleni sajtóhadjárat leállítását.

Az MKP vezetése egyre biztosabbnak érezhette a protestáns egyházak befolyásolását, ezért semmi akadálya nem volt annak, hogy az MKP PB 1948. április 15-i ülésén határozatot hozzon arról, hogy a megbeszéléseken „támadásba kell átmenni azzal kapcsolatban, hogy ők [ti. a katolikus püspökök – K. É.] a tárgyalásokat lényegében további demokráciaellenes működésre használják fel. Különösen sérelmezni kell Mindszenty kommunistaellenes intézkedéseit”.⁴⁴

A munkáspártok április 21-én tartott közös PB-ülésén Rákosi hozzászólásából egyértelművé válik, hogy az iskolák államosítását őszre meg kell valósítani.⁴⁵ A megválasztott államosítási bizottság tagjai a *Köznevelési Bizottság* 1948. április 27-i ülésén számoltak be javaslataikról.⁴⁶ Ezek közé tartozott, hogy az államosítás ne rendelet, hanem *törvény alakjában* jelenjen meg, és az összes nép- és általános iskolára, valamint iskolafenntartóra (kivéve egyelőre a budapesti, a törvényhatósági jogú városi és a községi iskolákat) vonatkozzék. Javasolták, hogy kerüljön az iskolák teljes felszerelése állami tulajdonba. „Közvetlenül az államosítási törvény megjelenése után az újjáépítési miniszternek preferálnia kell az átvett épületek helyreállítását” – írták.

1948. május 5-én az MKP Értelmiségi Osztálya is javaslatot készített az iskolák államosításával kapcsolatban az MKP PB számára.⁴⁷ Ők az államosítási törvény megszavazását közvetlenül az iskolai év befejezése utáni időszakra tennek: „Olyan időpontban, amikor az egyház az iskolákon keresztül nem szervezhet, és nem indíthat ellentámadást, viszont még elég idő van arra, hogy az államosított nevelők július 1-jei fizetésüket már közvetlenül az államtól kaphassák meg.” Az előkészítés sokkal gondosabb, „taktikusabb”, mint a fakultatív hitoktatás bevezetésének tervezésekor volt. Az átvétel után ők is az újjáépítés megkezdését javasolták, az iskolák benépesítési egyenlőtlenségeit körzeti beosztás készítésével akarták kiküszöbölni. Fontos szempont volt *az iskolák vezetésének átvétele* is: „Június 1-ig 4460 iskola élére kell megbízott igazgatókat kiválasztani. A teljes titoktartással eszközölt kiválasztás a pártunkhoz tartozó szakszervezeti megyei titkárok, főigazgatók, tanfelügyelők, megyei pártfelelősök és pedagógus pártmunkások feladata. A listák a párt megyei bizottságai által hagyandók jóvá.”⁴⁸

44 Idézi *Balogh Margit–Gergely Jenő*: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia.* Bp. 1993. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 1.) 271.

45 Jegyzőkönyv a közös PB-ülésről. Politikatörténeti Intézet Archívuma 274. f. 21. cs. 76. ó. e.

46 Uo. Jegyzőkönyv a Köznevelési Bizottság 1948. ápr. 27-i üléséről.

47 Politikatörténeti Intézet Archívuma 274. f. 24. cs. 12. ó. e. Az Értelmiségi Osztály és a Pedagógus Szakszervezet iratai az iskolák államosításáról. Az MKP Értelmiségi Osztály javaslata a PB-nek az iskolák államosításáról. 1948. máj. 5.

48 Uo. 2. sz. melléklet. Az egyházi általános és népiskolák átvételének előkészítése.

Nagy figyelmet szenteltek az előkészítés során a propagandaeszközök alkalmazásának. Június 19-ére a vidéki felekezeti tanítók számára gyűlést terveztek a Sportcsarnokban. Teljes „mozgósítást” rendeltek el a többi párt (elsősorban az FKGP) szervezeteinél is. Törekedtek arra, hogy sikerüljön a „protestánsokat mellénk állítani”, a tárgyalásokat lehetőség szerint meggyorsítani; az egyházi tanítókat és papokat „minél nagyobb számban megnyerni és megszólalásra bírni az államosítás mellett”; a propagandamunkát „kombinálni nyomással, erőmutatással, szükség esetében lázítók letartóztatásával”.⁴⁹

Az Értelmiségi Osztály a sajtó és a rádió felhasználása mellett javasolta, hogy „a népi szervek, pedagógusértekezletek határozatokban követeljék az államosítást, ezeket a határozatokat a kormányhoz, parlamenthez küldjék be, teljes sajtónyilvánosság mellett”.⁵⁰

Az MKP PB 1948. május 7-én hozott határozatot az államosítási törvénytervezetről. Eldöntötték, hogy az összes pedagógust állami státusba veszik. Az államosítást csak egy-két történelmi múltú felekezeti iskola kerülheti el, ezek majd különleges elbírálásban részesülnek. Ez utóbbi megjegyzés nagy jelentőségű változásra utalt: már nemcsak az alsófokú iskolákra, hanem a *középiskolákra* is ki fogják terjeszteni az államosítás hatályát.⁵¹

A *katolikus püspöki kar* 1948. május 11-i közös pásztorlevelében részletesen foglalkozott az iskolák helyzetével és aggodalmát fejezte ki a készülő államosítással kapcsolatban. Visszautalva az 1946. május 4-én kelt körlevélre, iskolafenntartó jogukat Istentől eredő és a szülők által rájuk ruházott jogként fogalmazták meg. Történelmi és külföldi példákra hivatkozva igyekeztek bizonyítani a katolikus oktatás létének fontosságát. Szerintük az állami iskolák nem adhatnak egységes „szellemet”, hiszen különböző vallású tanulókat tömörítenek, arra viszont megfelelőek, hogy a „mindenkori uralkodó, sokszor kisebbségi pártok akarják a többség gyermekeire rákényszeríteni a maguk világnézetét”. A célzás egyértelmű volt és nyilvánvalóvá tette, hogy a katolikus egyház mindent meg fog tenni iskolái védelmében. Az államosítás egyházon belüli és kívüli támogatóit egyházi fenytékek alkalmazásával fenyegették meg: „Ha fáradozásaink célt nem érnek, bár nehezen szánnók rá magunkat, mégis kénytelenek lennénk a kérdéses jogunk megsértőivel, avagy erőszakos elvevőivel, valamint az abban velük együttműködőkkel szemben az egyházi fenytékek szigorát is alkalmazásba venni, és erre nézve a fájdalmas és szükséges rendelkezéseket kiadni.”⁵² A záró utasítás értelmében ezt a pásztorlevelet május 16-án, pünkösdkor olvasták fel, a

49 Uo.

50 Uo.

51 Ld. részletesebben: *Balogh Margit–Knausz Imre: Az iskolák államosítása 1948-ban. Párttörténeti Közlemények 34(1988) 2. sz. 52.*

52 *Egyházam és hazám. Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei. III. 1948. Összegyűjt., bev., jegyzetekkel ellátta: Beke Margit. Esztergom, 1994. 59–65.*

vasárnapi szentmisék alkalmával. (Ugyanezt megismételték május 23-án és 29-én is.⁵³)

Május 13-án az MKP PB újabb ülést szentelt az államosítási törvény előkészítésének. A határozati javaslat újdonsága volt, hogy – számítva az egyházi ellenállásra – előrébb hozták az államosítás idejét június 23-ára. Az egyházakkal való megegyezés tető alá hozatala és nyilván figyelemelterelés céljából május 14-én Ortutay Gyula vezetésével miniszteriális bizottság alakult. A másnapi sajtótájékoztatón a miniszter bejelentette az iskolák államosításának tervét – egyes „történelmi” egyházi iskolák kivételével valamennyi iskolatípusra kiterjesztve. Egyben ígéretet tett a kötelező hitoktatás meghagyására, illetve az egyházakkal való tárgyalásos egyeztetés megindítására. A Mindszenty által kilátásba helyezett egyházi fenytésekkel kapcsolatban Ortutay kijelentette, hogy valamennyi felekezeti pedagógust állami státusba vesznek, a törvényes rendezésig pedig a magyar állam megvédi a fenyegetett tanerőket.⁵⁴

Az államosítási szándék bejelentése után Czapik Gyula Rákosihoz írt levelében „sajnálattal” állapította meg, hogy az állam–egyház viszony eddig hangoztatott tárgyalásos, kétoldalú rendezési elvének ellentmond az egyoldalú bejelentés. Május 16-án írt levelében pedig azzal magyarázta a fent idézett, május 11-i körlevél kiadását, hogy „a marxista párt programjában történt felemlítése után a Kultuszminiszter Úr, a tárgyalások lehetősége előtt, mint elhatározott tény, bejelentette iskoláink elvételét. Ez, a várt tárgyalások előtt egyoldalúan történt lépés [...] rákényszerítette az Egyházat, hogy a maga, hivatásából folyó köteles állásfoglalását szintén nyilvánosságra hozza.”⁵⁵

Május 19-én öt kisgazdapárti politikus igyekezett rábírní Mindszenty érseket a földreform, a köztársaság és az államosítások elismerésére – sikertelenül. Álláspontja változatlan maradt.⁵⁶

Szintén 1948. május 19-én Ortutay Gyula levélben fordult a katolikus püspöki karhoz, ebben tárgyalóküldöttség kinevezését kéri. A miniszteriális bizottsággal együtt feladatuk „az egyházakkal tisztázni az egyház és az állam között felmerült függő kérdéseket, különös tekintettel az iskoláztatás kérdésére”. Időpontként a miniszter május 24-ét jelölte meg. A válasz is éppen e napon érkezett meg Mindszentytől, aki levelében közölte, hogy a tárgyalások korábban közölt előfeltételei változatlanok (államosítás napirendről levétele, katolikus egyesületek, katolikus napilap), s amint a tárgyalásnak „komoly előfeltételei meglesznek,

53 Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Államosítási pályázat anyaga, 1973. és Balogh M.–Gergely J.: i. m. 272–273., valamint Gergely Jenő: A katolikus püspöki kar küzdelme az iskolákért. Levéltári Közlemények 64(1993) 182–183.

54 Ortutay kultuszminiszter bejelentette: A magyar állam megvédi és alkalmazásba veszi a fenyegetett felekezeti tanerőket. Megindulnak a tárgyalások az egyházakkal az iskolák államosítása ügyében. SZN 1948. máj. 16. 3.

55 Czapik Gyula egri érsek levelei Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyetteshez. 1948. máj. 16. és 19. Politikatörténeti Intézet Archívuma 274. f. 7. cs. 262. ő. e.

56 Balogh M.–Gergely J.: i. m. 273.

megbízottainkat megnevezni nem késünk”. Vagyis: az előfeltételek elmaradása esetén nem tárgyalnak.⁵⁷

Az államosítási törvény előkészítésének részeként a protestáns egyházak „megtörése” – mint az előzőekből láthattuk – 1948 tavaszán elkezdődött, s ettől kezdve ők váltak az intenzív baloldali sajtópropaganda „pozitív” példájává. Mindezek ellenére meg kell állapítanunk, hogy nem sikerült elérni a protestánsokkal való megegyezés állami részről olyan nagyon áhított aláírását az államosítási törvény meghozataláig – pedig erre a kormányzati és pártoldalon igencsak törekedtek. Más kérdés, hogy ez nem zavarta a párt- és állami vezetőket abban, hogy jóval a megegyezések aláírása előtt nyilvánosan többször is bejelentések azok sikeres létrejöttét. (Az MKP Politikai Bizottsága pl. már 1948. május 26-i ülésén előírta többek között, hogy a Minisztertanács kommuniké kiadásával közölje a protestánsokkal folytatott tárgyalás sikerességét.⁵⁸ Május 29-én a *Szabad Nép* címlapján közölte a hírt: „A kormánybizottság és a református egyház között létrejött a békés megegyezés az iskolák államosításáról.”⁵⁹ A következőkben láthatjuk, hogy ez finoman szólva is pontatlan információ volt.)

A református „egyezmény” és az iskolák

A református egyház volt az, amellyel a legközelebb kerültek a megegyezéshez a hatalom képviselői az államosítási törvényhozás sürgető időpontjában. A *Tiszántúli Református Egyházkerület* püspöke, Révész Imre által vezetett küldöttséggel az állam képviseletében az Ortutay Gyula miniszter irányította delegáció tárgyalta, és az utóbbi elérte, hogy a református egyház V. budapesti zsinata 1948. június 14–15-i ülésén jóváhagyja a tárgyalóküldöttség *előzetes megállapodását*. Mindezt azonban alig egy nappal az országgyűlési törvény tárgyalása előtt!

Az államosítási törvény megszavazása után hamarosan folytatódtak a megbeszélések a közös bizottságban, a törvény végrehajtása, illetve az előzetes egyezmény véglegesítése ügyében. E bizottság tárgyalást folytatott a VKM-mel július 3-án, 12-én, 21-én, augusztus 3-án, illetve 17-én is.⁶⁰ A tárgyalások középpontjában a reformátusok részéről a *kollégiumi rendszer* további fenntartásának kiharcolása állt, azaz a meghagyandó történelmi iskoláikat kollégiumi rendszerben (saját egyházi általános iskolájukra alapozó középiskola, líceum, szakiskola vagy tanítóképző egymásra épülésében) kívánták megőrizni. Informálisan ugyan

57 Dokumentumok i. m. 756–757.

58 Az MKP PB 1948. máj. 26-i ülésének jegyzőkönyve. Politikatörténeti Intézet Archívuma 274. f. 3. cs. 156. ő. e.

59 A minisztertanácson bejelentették: A kormánybizottság és a református egyház között létrejött a békés megegyezés az iskolák államosításáról. Szittyai Dénest miniszteri tanácsossá nevezték ki. SZN 1948. máj. 29. 1.

60 Református Zsinati Levéltár, az 1948. szept. 28–30. közötti zsinati ülés és zsinati tanácsi ülés jegyzőkönyvei.

Rákosi megígérte ezt a tárgyalóküldöttségnek, de nyilvánvaló volt, hogy ez elmentmond azoknak a párt- és kormányzati törekvéseknek, amelyek szerint a 14 éves korig terjedő alapiskoláztatást, vagyis az általános iskolát csakis állami kézben tudják elképzelni.

A református tárgyalóküldöttség később jogosan érezhette becsapottnak magát, mivel a július 2-i minisztertanács (amelyen Rákosi részt sem vett) *nem járult hozzá* néhány általános iskola református kézen való meghagyásához.⁶¹ Július 3-án Bereczky Albert (akit július 16-án majd Dunamelléki püspöknek választanak meg) levélben kérte Rákositól a döntés megváltoztatását. Bereczky leírta, amit Rákosi is pontosan tudott, hogy az előzetes egyezmény jóváhagyására csak azzal a feltétellel volt hajlandó a zsinat, hogy a kollégiumok általános iskoláikkal együtt megmaradhatnak. Ha ezt nem sikerül érvényesíteni, akkor – Bereczky szerint – újabb zsinatot kell tartani a kérdésben. A Rákosihoz írt levél mellékletében Bereczky csatolta a református zsinati elnökség előterjesztését, amelyet az ügyben folyó aznapi VKM-tárgyalásokra készített. Ebből pontosan végigkövethető a megtévesztés, illetve hitegetés taktikája csakúgy, mint az is, hogy milyen szorult helyzetbe kerültek azok a református egyházi vezetők, akik személyes hitelüket vetették latba az előzetes egyezmény júniusi zsinati elfogadása érdekében.⁶²

A reformátusokhoz eljuttatott első állami egyezménytervezet még *négy* meghagyandó kollégiumot említett, az általános iskolájukkal együtt. A június 14-i zsinathoz eljuttatott második tervezetben azonban ezt állami oldalról rejtélyes módon visszavonták, pedig mind a zsinat-előkészítő tárgyalásokon, mind a Zsinati Tanács ülésein kiderült, ehhez a ponthoz ragaszkodnak az egyház vezetői. Így a júniusi 14-i zsinat napján háromtagú református küldöttség kereste fel Rákosit, aki Bereczky fent idézett levele szerint „nagy megértéssel fogadta a zsinat küldötteinek kérését”. „Kifejezte ugyan, hogy ennek a kérésnek a teljesítése nem csupán tőle függ, de ha a református egyház küldöttjeinek az a meggyőződése, hogy csak így érhető el a zsinat belső megnyugtatása és valószínűen egyhangú határozata, ő magáévá teszi a kérést, megígéri, hogy ezt képviselni fogja a minisztertanácsban, s bár természetesen kötelezettséget nem vállalhat, úgy gondolja, eredményt fog elérni.”

Az egyezmény elfogadása érdekében a zsinaton bejelentették Rákosi fenti ígéretét, ami valóban meghatározta azt, hogy a református zsinat elfogadta – mégpedig egyhangúan – az egyezménytervezetet. Másnap, június 15-én a Bereczky-féle küldöttség Ortutaynál is járt, aki közölte, hogy tud a dologról, Rákosi már informálta, és nem emelt kifogást a kéréssel szemben. Ezután következett a minisztertanács idézett ülése, ahol „Rákosi [...] miniszterelnök-helyettes úr távollétében az általános iskolák meghagyásához” *nem* járultak hozzá.

61 MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 250/1948. Idézi: *Fürj Zoltán*: Egyház – iskola – államosítás. Magyar Tudomány 99(1992) 1216.

62 Bereczky Albert levele Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettesnek. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 363. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

A július 3-i tárgyalásra érkező református küldöttség tehát azzal a kéréssel fordult Ortutayhoz, hogy a minisztertanács egy újabb ülésén korrigálja fenti döntését. Tegyük ezt meg azért, „hogy ebben az ügyben a küldöttségben eljáró egyházi férfiak ne tűnjenek föl abban a rossz látszatban, mintha a zsinat egyhangú határozatát egy nem alapos reménnyel provokálták volna ki”, másrészt azért, mert szerintük nem okozhat jelentős bonyodalmat néhány általános iskola kivétele az állami kezelés alól. Ellenkező esetben újabb zsinat tartására van szükség, írták, melynek eredményét senki nem tudja előre megmondani, mindenesetre a lélektani helyzet veszélyeztetné az egyezmény elfogadását.

A következő napon a református egyház és az állam közötti tárgyalások másik résztvevője, Révész Imre püspök is levéllel fordult a kollégiumok ügyében Ortutayhoz. Szinte könyörgött neki, hogy ne engedje meg a négy kollégiumhoz és két leánytagozathoz megígért általános iskolák elvételét. „Ha ezt most a kormány visszacsinálja, a helyzetnek többé nem leszünk urai. Sem mi, sem – féltő – a kormány!” – írta az idős püspök. Veszélyesnek érezte azt, hogy ha „ezen a ponton a magyar református egyház magát kijátszottnak fogja érezni, a vezetői iránt pedig végképp elveszti bizalmát, amely túlságosan nagynak már a jelen helyzetben sem mondható”.⁶³

Szintén veszély fenyegethette az egyik meghagyandó református gimnáziumi *leánytagozatot*, a budapesti Baár-Madas Gimnáziumot, amely az egyezménytervezet szerint a Lónyai utcai református gimnázium leánytagozataként működött volna tovább. Érdekükben augusztus 26-án Szabó Imre református esperes írt levelet a miniszterelnöknek, és kérte tőle, pártfogolja a két leánytagozat meghagyásának igényét, hiszen azt úgy alakították ki, hogy „ne támadjon az egyházban a két nagy egyházkerület (a tiszántúli és a dunamelléki) között ellentét, hogy melyiknek hagyassék meg a leányiskola”.⁶⁴

A leánytagozat mellett újabb gondot okozott a református kollégiumok keretében működő *szakiskolák* kérdése is. A református tárgyalóküldöttség értelmezése szerint ezek az egyezménytervezet alapján szintén mentesültek volna az államosítás alól, míg az egyes szakminisztériumok saját felügyeletük alá vonták ezeket a többségükben mezőgazdasági, kertészeti, kereskedelmi szakiskolákat.⁶⁵ A szakiskolák kérdését az augusztus 19-i minisztertanács tárgyalta, amely hajlott arra, hogy az államosítás alól mentesített kollégiumhoz kapcsolódó szakiskola szintén a reformátusok fenntartásában maradjon. A szeptember 16-i, majd az azt követő szeptember 23-i minisztertanácson azonban a szabadságáról visszatérő Ortutay Gyula elérte, hogy a szakiskolák is állami kezelésbe kerüljenek.⁶⁶

63 Révész Imre református püspök levele Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1948. júl. 4. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 362. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

64 Szabó Imre református esperes levele a miniszterelnökhöz. 1948. aug. 26. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 363. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

65 Révész Imre püspök levele a VKM-hez. 1948. aug. 13. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 363. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

66 *Fürj Z.*: Egyház – iskola – államosítás i. m. 1216.

A református általános iskolák ügyében hajthatatlan maradt a pártállami hatalom, még úgy sem volt hajlandó elfogadásukra, ha a reformátusok már csak az általános iskolák felső négy osztályának kivonását kérték az államosítás hatálya alól. Az Újhelyi Szilárd által a *Magyar Dolgozók Pártja* Központi Vezetőségének Értelmiségi Osztálya nevében készített elutasítást vélhetően maga Rákosi látja el jellegzetes, jóváhagyó „L.” betűjeggyel.⁶⁷

A sikertelen „tárgyalások” után 1948. szeptember 28–30-án üléselő református zsinat (az V. zsinat 9. ülése) számára látszólag már csak egy lehetőség maradt: az állam által diktált egyezmény jóváhagyása. Szeptember 28-án mondta el püspöki székhelyi beszédét Bereczky Albert a *Dunamelléki Református Egyházkerület* közgyűlésén. Ebben kitért az iskolák kérdésére is: „Tudom, hogy a megállapodás sok bírálatot is vont maga után. Mikor azonban e megállapodás eredményéről őszinte mérleget készítünk, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy ősi kollégiumokat őriztünk meg az egyház munkamezején, tanárok és tanítók ezreinek munkáját és egzisztenciáját biztosítottuk, templomok és gyülekezeti házak újjáépítésére kaptunk lehetőséget, s megnyertük az egyház további missziói tevékenységének feltételeit is.”⁶⁸ Úgy tűnik, a fenti reményteli jövőképet azonban nem osztotta teljes egészében a zsinat. Miután ismertették az egyezménytervezetnek az eredeti, június 14–15-i előzetes tervezettől való eltéréseit (amelyeket fájdalommal ugyan, de a zsinati tanács elfogadásra javasolt), Szentpéteri Kun Béla ellenindítványt tett. Javaslatára szerint az egyezménynek tartalmaznia kell négy *kollégium* és két leánynevelő tagozat megmaradását „a hozzájuk tartozó közép- és középfokú iskolákkal és általános iskoláikkal, valamint a debreceni református tanárképző intézettel”. Biztosítékként pedig azt is, hogy ha az állami közoktatási szabályok folytán valamely most működő iskolafaj megszűnne, helyébe más középfokú iskola legyen állítható, illetve tanáraik állami státusba átvethetők legyenek (ez elsősorban a tanítóképzőt, illetve a szakiskolákat érintette majd). A javaslattevő a kormánytól való válasz függvényében kívánt újabb tárgyalásokat, vagy újabb zsinati döntést. A kormány azonban már nem tárgyalta meg ezt a javaslatot. Ugyanis a tanácskozás *közben* érkezett meg az az irat a VKM-től, amely kissé udvariatlanul arról értesítette a zsinatot, hogy a minisztertanács elfogadta az „állam és a református egyház között kötött egyezményt”, és kitzúzte ünnepélyes aláírásának dátumát, október 7-e 11 órára. A kormány már csak arról érdeklődött, hogy kik lesznek az aláíró küldöttek. Az egyértelmű színjáték hatására a zsinat név szerinti szavazással 68:15 arányban fogadta el a zsinati tanács eredeti határozati javaslatát (tehát amiben az általános iskolák már *nincsenek* benne). Erejéből már csak egy alázatos kérelemre futotta: „mivel a debreceni kollégium kebelében fennálló református tanárképző intézet felemlítése a *zsinattal közölt egyezmény szövegéből* [kiemelés tőlem – K. É.]

67 Benkő et. feljegyzése és az Értelmiségi Osztály javaslata. 1948. aug. 17. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 363. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

68 Bereczky Albert püspöki székhelyi beszéde. 1948. szept. 28. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 363. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

bizonyára csak azért maradt ki, mert a végrehajtási utasításban felemlítették, szíveskedjék megnyugtatni az egyházat, hogy a tanárképző intézet református nevelőintézetként fennállását az egyezmény szövegéből kimaradása nem érinti”. Kérték azt is, hogy a kollégiumokban működő líceumok, tanítóképzők személyzete megszűnéskor állami szolgálatba vétessen át.⁶⁹

Az október 7-én aláírt református egyezmény az iskolákra vonatkozóan az alábbiakat tartalmazta: „az eddiginél nem nagyobb keretben továbbra is egyházi iskolák maradjanak: a sárospataki református kollégium szervezetébe tartozó gimnázium, líceum és tanítóképző intézet, a debreceni református kollégium szervezetébe tartozó gimnázium, líceum és tanítóképző intézet, valamint a Dóczi leánynevelő intézet leánygimnáziuma, leánylíceuma és tanítónőképző intézete, a pápai református kollégium szervezetébe tartozó gimnázium, a budapesti IX. ker. Lónyai utcai református gimnázium és, mint ennek szerves része, a Baár-Madas leánygimnázium”.⁷⁰ Általános iskoláról már szó sem esik, miként az is nyílt titok, hogy a líceumok és tanítóképzők addigi rendszerét újabb átfogó rendelkezés fogja majd átalakítani 1949-ben.

Az evangélikus „egyezmény”

Miközben a kormányzat az iskolaállamosítási törvény benyújtásának „lázában” égett, ugyanazon a napon, azaz 1948. június 16-án küldték el zsinattartási kérelmeket az evangélikusok az államfőhöz. Az egyetemes közgyűlés döntése alapján e zsinat elé kívánták terjeszteni az egyház és az állam küldöttsége közötti tárgyalások „eredményét”, illetve az állam törekvései vonatkozásában „eredménytelenségét”. Az egyetemes közgyűlés ugyan „tudomásul vette” a folytatott tárgyalásokat, de a függő kérdések „békés elrendezését” a zsinatra bízta, azaz *nem fogadta el* az állam által kínált előzetes feltételeket.⁷¹

Az iskolaállamosítás parlamenti jóváhagyása után a kormányzat azonban nyílt és durva támadást indított az ellenálló evangélikus vezetőkkel szemben, őket téve felelőssé a megegyezés elmaradásáért. (E kívülről gerjesztett belső harcok miatt a zsinattartási kérelem elbírálása is igencsak elhúzódott.) Miután augusztus 24-én a gazdasági rendőrség az egyház külföldi segélyeinek kezelése ügyében nyomozást indított az evangélikusok ellen, s másnap hajnalban házkutatást tartottak Ordass Lajos, a bányai evangélikus egyházkerület püspöke lakásán, illetve letartóztatták Radvánszky Albert egyetemes egyházi és iskolai felügyelőt (az országos zsinat elnökét) és Vargha Sándor egyetemes főtitkárt,

69 Református Zsinati Levéltár. Az 1948. szept. 28–30-i zsinati ülés jegyzőkönyve.

70 Idézi: *Balogh Margit–Gergely Jenő: Az egyházak „államosítása”*. Az 1948. őszi megállapodások. *História* 21(1999) 2. sz. 10.

71 Az evangélikus püspöki kar levele a lelkészekhez. 1948. szept. 9. Evangélikus Országos Levéltár, 886/1948. A szerző ezúton is megköszöni Balogh Margit szíves segítségét, amellyel felhívta a figyelmét a forrásra.

egyértelművé vált, hogy a kormányzat kíméletlenül megszabadul azoktól, akik az iskolák megtartása érdekében ellent mertek mondani. Ugyan Ordass elrendelt házi őrizetét az *Evangélikus Világszövetség* tiltakozására fél nap múlva feloldották, ez azonban már jelezte az egyház többi vezetőjének is: elemi, sőt egzisztenciális érdekük a „békés” megegyezés az állam képviselőivel.⁷²

Az evangélikus püspöki kar – már idézett – szeptember 9-i levelének leírása szerint az „államkormány illetékes tényezői részéről leküzdhetetlen bizalmatlanság nyilvánult meg” az egyház addigi világi vezetőivel szemben is, így a tárgyalásokat új küldöttség, név szerint Turóczy Zoltán, a tiszai egyházkerület püspöke vezetésével Szabó József dunáninenni evangélikus püspök, Kemény Lajos bányai püspökhelyettes és Kuthy Dezső ny. püspök folytatta. (Közben Mihályfi Ernőnek, aki akkor a köztársasági elnök hivatalát vezette, a béri egyházközség közgyűlésén elmondott, az egyház „megtisztulását” sürgető beszéde nyomán – melyet a napilapok ismertettek – Radvánszky és Vargha augusztus 28-án lemondtak tisztükről. Lemondásukat több világi felügyelő és választott világi vezető is követte – a „megbékélés jegyében”.)

Az egyház „konzervatív” szárnyához besorolt Kapi Béla dunántúli püspök még júniusban bejelentett lemondása is szeptember 1-jén (a püspök betegsábadása után) lépett érvénybe. Nem változott azonban az Ordass püspökkel szembeni bizalmatlanság, s döntővé vált az ő lemondatásának kérdése. Ennek szószólója ismételten Mihályfi Ernő lett, aki szeptember 8-án értekezletet hívott össze az evangélikus vallású miniszterek, képviselők, meghívott világiak és nem utolsósorban „haladó szellemű” evangélikus lelkészek részvételével. A téma az egyház belső megújulása, a világi vezetők távozása, újak választása volt. Az értekezlet háromtagú, lelkészekből álló küldöttséget választott a „közvetítés” érdekében. Érdekes módon, éppen ezen a napon, azaz szeptember 8-án tartóztatta le a gazdasági rendőrség Ordass Lajos püspököt. (Október 1-jén dollársegély bejelentésének elmulasztása vádjával kétévi fegyházra ítélték.)

Az ellenállás reménytelenségét tovább fokozta, hogy az államosítási törvény értelmében a tárgyalások során szóba került két meghagyandó evangélikus gimnáziumi tagozatot augusztus 28-án, az elhúzódó egyezkedésre hivatkozva, elvette az állam. Visszaadásukra csak a kompromisszumkészség deklarálása után került sor.⁷³ Így jogosan tudósíthatta a lelkészeket szeptember 9-én az evangélikus püspöki kar: „Az egyháztörténelem folyamán egyházunk még ilyen nehéz helyzetben nem volt. A vezetők nélkül maradt Egyetemes Egyház ügyeinek vezetésében a következő átmeneti intézkedések történtek: mindaddig, míg az egyetemes presbitérium megállapítja az egyetemes felügyelő törvény szerinti helyettesének személyét, az Egyetemes Egyház ügyeit Turóczy Zoltán püspök, az egyetemes közgyűlés helyettes egyházi elnöke, a főtítkári teendőket pedig Kuthy Dezső ny. püspök felkérés alapján intézi.”⁷⁴

72 Balogh M.–Gergely J.: Egyházak az újkori Magyarországon i. m. 280.

73 Fürj Z.: Egyház – iskola – államosítás i. m. 1217.

74 Az evangélikus püspöki kar levele a lelkészekhez. 1948. szept. 9. Ld. a 71. jegyzetet.

Újabb „lökést” adott az állam által diktált egyezmény elfogadásának az a tény, hogy október 7-én a református, illetve az unitárius egyház képviselői a már leírt körülmények hatására megkötötték saját egyezményüket. (A kis létszámú unitáriusok füzesgyarmati iskolájuk egy tantermét és a hozzáépült lelkeszi lakást tarthatták meg „gyülekezeti otthon” céljára.⁷⁵) Egy hét múlva, október 13-án Turóczy püspök is bemutatta a püspökök értekezletén az egyezmény tervezetét. Ezt a zsinat-előkészítő bizottság november 25-én megtárgyalta, majd elfogadta. Végül az összeülő evangélikus egyetemes zsinat december 8-án „szótöbbséggel” jóváhagyta azt, s felhatalmazást adott az egyezmény aláírására. Erre december 14-én került sor. Az evangélikus egyház csupán két gimnáziumi tagozatot tarthatott fenn ezután: a budapesti VII. kerületi fiúgimnáziumot, illetve a Deák téri leánygimnáziumot.

Rövid adalék a protestáns iskolák utóéletéhez: dátum nélküli levélben, de az iktatások szerint valószínűleg 1952 januárjában Horváth János, az 1951. május 19-én felállított *Állami Egyháziügyi Hivatal* elnöke, levélben fordult Rákosihoz a *protestáns iskolák* anyagi gondjaival kapcsolatban. Leírta, hogy az 1951. áprilisi és decemberi minisztertanácsi határozat felemelte a pedagógusok fizetését, amelyet a protestáns egyházak iskoláikban nem tudnak anyagi eszközök híján érvényesíteni. „A Református Egyház vezetői úgy vetik fel a kérdést, hogy ha nem kapnak az Államtól anyagi segítséget (ami évi kb. 400 000 Ft-ot jelent), akkor kénytelenek az iskolákat, mint egyházi iskolákat feladni.” „Az a kérdés – vette fel az ÁEH elnöke –, hogy helyes-e politikailag most a református és evangélikus gimnáziumokat állami kezelésbe venni.”⁷⁶ A hivatal azt javasolta, hogy az év végéig tartsák meg az iskolákat egyházi kezelésben, s ehhez legfeljebb 80–100 ezer forint állami segítséget adjanak. 1952. február 21-én azonban újabb helyzetről tájékoztatta Rákosit Horváth János. Arról, hogy *megegyeztek* a református és az evangélikus egyház vezetőivel, hogy szeptember 1-jével „csak egy egyházi fiúgimnázium fog megindulni Debrecenben, mely reformátusok vezetése alatt fog állni. Ennek a megmaradó egyházi iskolának hallgatói 25%-ban evangélikusok lesznek.”⁷⁷

„Megegyezés” a katolikus egyházzal: a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása

Az iskolaállamosítási törvény és végrehajtási utasítása alapján azokat az iskolákat, amelyeket a VKM előterjesztése alapján a kormány nem mentesített kivételként a törvény végrehajtása alól, államosították. 1948-ban egyezmény hiányá-

75 Balogh M.–Gergely J.: Az egyházak „államosítása” i. m.

76 Feljegyzés Rákosi elvtárs részére. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 354. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

77 Horváth János ÁEH-elnök levele Rákosi Mátyáshoz. 1952. febr. 21. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 354. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

ban idetartoztak a korábban katolikus fenntartású iskolák is. A Rákosi-titkárság a *Magyar Országos Levéltárban* őrzött anyagában fennmaradt egyik MDP-körlevél szerint (amelyet a bicskei járás iskolaigazgatóihoz küldött ki a *Magyar Dolgozók Pártja*) a katolikus egyház az alábbi intenciókat adta az iskolák átadásával kapcsolatban:

1. „Iskoláink értékeit sürgősen helyezték biztonságba és szállítsák el az iskolákból.”

2. „Az iskola átadását önként nem eszközölhetik, csak erőszaknak engedve adják át iskolájukat. Egyébként úgy a pap, mint a tanító egyházi fenyíték alá esik.”

3. „Amint az államosítási rendelet [sic!] megjelenik, másnap a katolikus tanárok és tanítók reggel a gyermekeket egyszerűen hazaküldik, minden megokolás nélkül, kijelentve nekik, hogy az előadások szünetelnek, míg más utasítást nem kapnak. Ehhez minden iskola ragaszkodik.”⁷⁸

Kérdés, hogy az „idézett” egyházi rendelkezéseket valóban kiadták-e, s mennyire eltorzítottan jelentek meg az MDP-iratban, hiszen sejthető, hogy az államosítás híveinek az egyház intézkedései okozta fenyegetettség felnagyítása volt érdekük. Mindenesetre nagy, az államosítást megelőző – konstruált perrel végződő – „pócspetri rendőrgyilkossághoz” hasonló, országos szintű ellenállásról vagy akár csak összeütközésekről sem érkeztek hírek.

Az államosítás gyakorlati végrehajtói az ún. *államosítási bizottságok* voltak (az iskolák vagyonát már a törvény elfogadása előtt, június 11-én a 6500/1948. sz. kormányrendelettel zár alá vették). Ezek voltak a felelősök a végrehajtási utasításban részletesen kifejtett iskolai vagyon hiánytalan átvételéért. Az állam tulajdonába kerültek a következő ingatlanok:

- az államosított iskola és tanulóotthon épülete (a telekkönyvi bejegyzésig az állam használatba veszi),
- az iskola (tanulóotthon) telke, kertje,
- az iskola (tanulóotthon) gyakorlóterülete, mintagazdasága, illetve sportpályája, sporttelepe,
- tanítói javadalmi föld,
- tanítói, iskolai altiszti természetbeni lakás, természetbeni illetménykert.

Külön pont rendelkezett a nem teljes egészében államosított ingatlanokról, megfogalmazva, hogy a fenntartó meghallgatásával a VKM dönt az elkülönítésről, illetve a továbbra is közösen használt létesítmények megosztásáról. (Ideiglenes megállapodás készítését írták elő.) Az utasítás rendelkezése szerint a más célokra használt helyiségeket biztosítani kell az eddigi fenntartó számára, ugyanazon célra.

Az állam tulajdonába kerülő vagyontárgyak listája a következő volt:

- a fent felsorolt épületek, ingatlanok helyiségeiben található teljes berendezés, azaz a beépített vagy elmozdítható bútortzat,

⁷⁸ Körlevél a bicskei járás iskolaigazgatóihoz. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 339. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

- a fűtő-, fürdő-, mosdó-, mosogató-, főzőberendezések,
- vízvezetéki, világítási és szállítási berendezések,
- az oktatás céljait szolgáló felszerelések.

Kivételt képeztek a „kegyeleti célokat szolgáló képek, szobrok vagy egyéb emléktárgyak, illetve a nem tanítás céljából az épületekben elhelyezett egyéb ingóságok”. Vitás esetekben itt is a VKM döntött.⁷⁹

A legtöbbször a templomokkal, rendházakkal, kollégiumokkal és egyéb egyházi intézményekkel egybeépült iskolák vagyonának, sőt gyakran magának az ingatlanak az elválasztása egymástól nem csekély gondot okozott mindkét félnek. (Ez a probléma egyébként jelentkezett az egyezményt megkötött egyházaknál is.)

Még ellenségesebb lett a bánásmód az egyház iránt akkor, ha az államosított intézménnyel egybeépült rendházakból hitoktatás tartására átjártak a szerzetesek az iskolákba. Korábról már ismerős vádakát fogalmazott meg az államhatalom rájuk vonatkozóan: a „klerikális reakció” vádját. Miként a Darvas József, az 1950. február 24-én hivatalba lépett vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1950. április 15-én készített feljegyzése tartalmazza: a felerészben államosított épületekben „a tanulók és a szerzetesek elkülönítése lehetetlen”. Hiszen „az épületnek egy kapuja van, amelyen keresztül közlekednek a tanulók és a szerzetesek”. „Minden volt egyházi intézménynek van magán- és nyilvános kápolnája, amely rendszerint a már államosított iskolai vagy kollégiumi részben van beékelve. A rendtagok ezt a kápolnát – az iskola vagy a kollégium folyosóján keresztül járva – naponta többször is használják. Nyilvános kápolna esetében oda az épületen kívül lakó, nagyobbreszt ellenséges érzelmű közönség is bejár, ami lehetőséget nyújt a klerikális ideológia behatolására.”⁸⁰ A miniszter következtetése figyelemre méltó volt, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy néhány hónap múlva megtörténik, amit javasolt: „Iskolákkal és kollégiumokkal közös épületben lakó papok és apácák kiköltöztetését olyan – iskolával nem egy épületben lévő – rendházakba, ahol számukra férőhely bőven van”, valamint a „kollégiumokba és iskolákba ékelt magán- és nyilvános kápolnák” megszüntetését. Szerinte „szükségessé vált, hogy ezeket a felerészben államosított rendházi épületeket teljes egészükben államosítsuk és az ott lakó szerzeteseket, apácákat áttelepítsük egyházi tulajdonban és kezelésben lévő rendházakba”. Indoka az 1950/1951-es tanévtől felvett nagyszámú munkás- és szegényparaszt-származású tanuló kollégiumi elhelyezésének megoldatlansága, ami főként a középiskolai és egyetemi városokban, különösen Budapesten sürgető. Nem kevésbé fontos indok a tanulók klerikális befolyás alóli „mentesítése”. Az iskolákban a „klerikális

79 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 8000/1948. VKM számú rendelete a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában rendelkező 1948: XXXIII. tc. végrehajtásáról. In: Dokumentumok i. m. 804–810.

80 Feljegyzés a felerészben államosított egyházi épületekről. 1950. ápr. 15. Darvas József. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

reakció” megtestesítője a bejáró hittanár (pap, szerzetes) lett. A feljegyzéshez csatolt kimutatásban Budapesten 12 megszüntetendő rendházrészlet jelöltek meg 350 akkori rendtaggal, míg vidéken 20 olyan rendházat soroltak fel, akkor 605 rendtaggal, amelyek mellett államosított kollégium működik, s az terjeszkedni vágyik. A matematikai művelet igen egyszerű: 955 rendtag eltávolításával az államosított kollégiumok a VKM számításai szerint 3870 férőhelyet nyerhettek volna meg.⁸¹ Egy másik, a „klerikális reakció” iskolákban végzett „aknamunkájáról” készített jelentés szerzője már azt is felrovandónak tartotta, hogy a „buda-pesti Ady gimnáziumban a bentlakó apácák tízpercekben kapálnak a kertben, hogy így szájalmat keltsenek az ifjúságban”.⁸²

Tehát a hazai szerzetesrendek léte elleni közvetlen támadás előkészítése, amely végső soron működési engedélyük megvonásához is elvezetett, már 1950. március–áprilisban megkezdődött, mégpedig az *iskolaügyhöz szorosan kapcsolódva* a vallás- és közoktatásügyi minisztériumon, illetve az MDP különböző, oktatással foglalkozó bizottságain keresztül.

A miniszter idézett feljegyzésének napján kelt az a szerzetesrendek vezetői által készített panaszoslevél, amelyet egy tisztagú küldöttség élén annak vezetője, dr. Sárközi Pál pannonhalmi kormányzó apát adott át a VKM-ben. Ebből értesülhetünk arról, hogy a valóságban hogyan történt az államosított iskolák és kollégiumok „térnyerése” az egyes rendházakban: „egyes helyi hatóságok nemegyszer emberi méltóságunkat is megszegyenítő módon, valósággal mint fertőző betegeket zártak el bennünket az ifjúsággal való legelemibb érintkezéstől is” – olvashatjuk a levélben, amely így folytatódik: „Sok áldozattal és lemondással felépített házainkban nemegyszer gettószerűen zsúfolnak össze vagy azokat elhagyni kényszerítenek bennünket; az iskolák államosításáról szóló törvényre hivatkozva, de annak tételes korlátait messze túllépve, a volt iskolákhoz vagy tanulóotthonokhoz nem tartozott klauzurás szerzetesi épületrészeket, udvarokat, kerteket, kis terjedelmű gyümölcsösöket, berendezési és felszerelési ingóságokat és használati tárgyakat vesznek el; nem egy helyen kápolnáinktól, lelkigyakorlatos házainktól, kultúrintézményeinktől, nyomdáinktól fosztanak meg.” A helyzet komolyságát jelzi, hogy a VKM miniszteréhez, Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyetteshez, MDP-főtitkárhoz, illetve a köztársasági elnökhöz, valamint a püspöki karhoz eljuttatott levelet az összes szerzetesrend vezetője aláírta. (Ebben a témában 1950. február 27-én a katolikus püspöki kar is tiltakozást, óvást nyújtott be a magyar kormányhoz.)⁸³ Az előkészítés és a szerzetesek zaklatása azonban a tiltakozások ellenére folyt tovább. A halogatott tárgyalások megindulását egyházi részről a *szerzetesek rendházaikból való elhurcolásának* megkezdése tette immár elodázhatatlanná. Ugyanis a Belügyminisztérium 1950. június 7-én és 9-én

81 Uo.

82 Jelentés a klerikális reakció aknamunkájáról a különböző iskolák tanulói és nevelői között. 1950. máj. 12. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 359. ő. e.

83 Szerzetesrendek panaszoslevele a VKM-hez. 1950. ápr. 15. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

bizalmas rendelkezésében a 8310/1939. évi rendeletre (azaz egy háborús helyzetben hozott intézkedésre) hivatkozva „közrendészeti és biztonsági” okokból elrendelte a déli határhoz közel eső rendházakból a szerzetesek elhurcolását, távolabbi rendházakba való összezsúfolását és a házi zárlatot. Indoklásuk szerint a déli határsávban a jugoszláv „imperializmus veszélyezteti a szocializmust építő magyar népet, és a szerzetesek az imperialistáknak kémkednek”. (Az első kitelepítés június 9–10-én éjjel történt, és összesen 894 szerzetest érintett.) A kitelepítések folytatása a korábban idézett VKM-előterjesztés érveire rímelt: Budapestről és a nagyobb városokból telepítettek ki 1074 szerzetest kollégiumi és középiskolai helyek nyérése érdekében.⁸⁴

Az események hatására a püspöki kar azonnali tárgyalást kért (június 20.), amelyre bizottságot jelölt ki. Tagjai: Czapik Gyula egri érsek, Hamvas Endre csanádi püspök, Sárközi Pál pannonhalmi kormányzó apát, Sík Sándor piarista rendfőnök és Schrotty Pál ferences tartományfőnök, generalis delegatus.⁸⁵ A Minisztertanács június 23-án nevezte meg az első tárgyalási napot (ez: június 28.), és felkérte Grósz József kalocsai érseket (ez idő szerint Mindszenty bebörtönzése miatt a katolikus püspöki kar elnökét) is, hogy legyen jelen a tárgyalásokon, melyre előzetes javaslatukat kötelesek elküldeni a VKM-hez. Felhívták a figyelmet arra, hogy az egyházi felek rendelkezzenek írásos felhatalmazással is. A kormány részéről hattagú bizottság alakult, vezetője Darvas József volt, tagjai: Rákosi Mátyás, Bognár József, illetve a VKM-ből vallásügyi szakértőként: Tátrai János, valamint a pénzügy- (Takács Ferenc) és a belügyminisztérium (Veres József) képviselője.

Augusztus 29-ig összesen nyolc fordulóban döntöttek a szerzetesrendek és ezzel együtt a katolikus iskolák sorsáról. (A tárgyalások közben sem függesztették fel a kifejezetten éjszakára időzített kitelepítéseket.) A tárgyalások menetét, hangnemét, a két oldal érvrendszerét nem részletezem, a dokumentumok nyomtatásban (részletes elemzéssel) hozzáférhetőek.⁸⁶ Röviden igyekszem azonban összefoglalni, különösen az iskolákra vonatkozóan, a legfontosabb tényeket.

Az első tárgyaláson (június 28.) Rákosi Mátyás határozta meg az alaphangot, újra és újra elismételve már az iskolák államosításakor is elhangzott baloldali érveket: az egyházi és szerzetesi iskolák az „imperializmus szolgálatába szegődtek”. Az a paradox helyzet állt azonban elő, hogy az MDP-főtitkár ennek ellenére megfelelő tárgyalási készség esetén – a protestánsoknak meghagyott nyolc iskola arányához igazodva – *felajánlotta 12 iskola* meghagyását (az államosítás előtt még 16 iskola meghagyását ígérte), és a katolikus küldöttség mégsem

⁸⁴ *Borsodi Csaba*: A szerzetesrendek feloszlata, működési engedélyük megvonása 1950 nyarán. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 12(2000) 202–203.

⁸⁵ A püspöki kar elnökének (Grósz József) levele a VKM-hez a szerzetesek elhurcolásáról. 1950. jún. 20. MOL M-KS 267. f. 65. cs. 353. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

⁸⁶ *Gergely Jenő*: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. Bp. 1990.

kapott az alkalmon. Folytonosan a kitelepített szerzetesekkel történeteket firtatták, s úgy tűnik, a részleges iskolafenntartás nem volt igazán csábító számukra. Miként a katolikus püspöki kar július 4-i értekezletén elfogadott tárgyalási javaslat sem tért ki az esetleg „megmaradó” iskolák kérdésére, annál inkább a vallásszabadság sérelmeire (a vallásoktatás, zarándoklatok stb. nehézségeire, az egyház anyagi ellehetetlenítésére).⁸⁷

A július 5-i (második) tárgyalási fordulón szintén „elbeszéltek” egymás mellett a felek: a katolikus képviselők (elsősorban Czapik érsek) a szerzetesek elhelyezésének gondjait próbálták orvosolni és egyházi felügyelet alá vonatni, illetve esetleg külföldre való „kiengedésüket” elérni. Rákosi ezzel szemben a rendek egyházi felosztatását és a felajánlott iskolák elfogadását, a felosztatott szerzetesek állami iskolákba való elhelyezését kínálta – ismét példaként hozva fel a protestáns egyházakat, illetve a lengyel állam megegyezését az ottani katolikusokkal. Czapik azonban inkább a szerzetesek egyházi elhelyezését vagy külföldre távozásuk engedését kérte. A július 12-i (harmadik) tárgyaláskor konkrétan el is hangzott Czapik szájából: „Hogy visszaadnak egy pár iskolát, ez bennünket nem érint különösen, mi ezzel már leszámoltunk, mi ott már nem fogjuk érezni a teljes szabadságot, mert olyan dolgokat követelnek majd, amit mi megadni nem tudunk. Engedjék teljesen a katolikus iskolákat, mi semmi államellenest tanítani nem fogunk. Az iskoláknak a visszaadása tiszteletteljes köszönetre indít, ha megkapjuk, eleget fogunk tenni kötelességünknek.”⁸⁸ A fentiek Rákosit „meglepik”, szerinte a két éve állami tankönyvekkel működő protestáns iskoláknál nem merült fel a vallásszabadság megsértésére vonatkozó panasz, hiszen a vallásos szellemet saját jogkörükben ápolhatják iskoláikban.⁸⁹

A július 20-i (negyedik) tárgyalási fordulóra Rákosi – úgy tűnik – elvesztette a türelmét, és megváltoztatta a meghagyandó katolikus iskolák számát. Kissé álszent módon a protestáns egyházak tiltakozására („ők nagyon tiltakoztak az ellen, hogy a katolikus egyház arányosan kapja az iskolákat” – ti. 1948-ban – K. É.), illetve a „nép” és a pedagógusok felháborodására hivatkozva („ha meghallják kifelé, hogy visszaadunk hat történelmi patinás egyházi iskolát, abból igen komoly felhördülés lesz. Különösen a pedagógusoknál, akiknek az iskolát át kell adniuk”). A tizenkettő helyett most *hat iskoláról* volt szó (maximum három rend kezelésében), amelyeket később az állami és állampárti tárgyaló felek „megengedtek” *nyolcra* felalkudni.⁹⁰ A tanév sürgető közeledése miatt a kiválasztott iskolákról gyorsan (két hét alatt) kívántak megegyezni.⁹¹

Az augusztus 3-i (ötödik) tárgyalási fordulóra mindkét fél új javaslatokkal készült. A Rákosi-titkárság anyagai között is található előterjesztésben, az iskolák ügyében azt olvashatjuk:

87 I. m. 92–93.

88 A szerzetesek elhurcolásáról. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

89 Gergely J.: Az 1950-es egyezmény i. m. 112.

90 I. m. 130., 340.: 99. jegyzet.

91 A szerzetesek elhurcolásáról. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

„A működési engedély megvonása nem érinti:

a) a Szűz Máriáról Nevezett Ferences Rendtartományt (pesti ferencesek), akiknek javasoljuk megadni az esztergomi ferences gimnáziumot és a kultuszminisztérium által javasolt szentendrei iskolát;” (a mariánus ferencesek nem vállalták ezt a feladatot, így a Kapisztrán-rendtartomány fogott egy számára új tevékenységbe, az oktatásba – K. É.).

b) „a Kegyes Tanítórendet (piaristák), akiknek javasoljuk megadni a kecskeméti volt piarista gimnáziumot és a Kultusz által javasolt VII. ker. Fazekas-gimnáziumot;” (már az előterjesztésben is Rákosi nagy kérdőjellel jelölt Fazekas helyett későbbiekben az Ady Gimnáziumot adják át – K. É.).

c) „a pannonhalmi Szent Benedek-rendet (bencések), akiknek javasoljuk megadni a pannonhalmi és győri bencés gimnáziumot;” (ez így történt – K. É.).

d) „a Miasszonyunkról Nevezett (szegedi iskolanővérek) Iskola Rendet, amelynek javasoljuk megadni a debreceni Svetits-intézetet és a Kultusz által javasolt budapesti Knézits utcai iskolát” (ez is így történt – K. É.).

A javaslat szerint iskolánként 35 fő szerzetest, illetve apácát engedélyeztek volna tanszemélyzetként, s azoknak egy-egy rendház is meghagyandó az iskola székhelyén. De az engedélyezett iskolafenntartó rendek is elvesztették volna többi rendházukat.⁹²

Az augusztus 3-i tárgyaláson Sárközy Pál pannonhalmi kormányzó apát által felolvasott egyházi javaslat újra az iskolák ilyen körülmények közötti meghagyásának hiábavalóságát fogalmazta meg: „a visszaadandó iskolák csekély száma és kiválasztásának kényes feladata miatt annak elfogadása mind a püspöki karra, mind az így meghagyandó rendekre igen súlyos teher és fájdalom forrása lenne. Ezt csak akkor lehet vállalnunk, ha biztosítva van, hogy ezzel csakugyan szolgálhatjuk a katolikus nevelést.” A javaslatuk az alábbi kérdések tisztázását tűzte ki célul:

1. az adott rend egésze megmarad-e, vagy csak az iskolafenntartással foglalkozó töredék („Megmaradásról ugyanis csak akkor lehet beszélni, ha megmarad a rend vezetősége és utánpótlása is, plébániái, illetve templomai, azok ellátói és ezek [valamint öregek és betegek] számára szükséges rendházak”);

2. a visszaadandó iskolák száma („Az 1947. évi hivatalos adatok szerint [...] a közép- és középfokú egyházi iskolák összes száma 322, ebből katolikus volt 244, azaz 75%, protestáns 78 [25%]. Mindezek alapján azt hisszük, méltányosak vagyunk, ha 10 iskola visszaadását javasoljuk, valamennyit fiú- és leánytagozattal.”)⁹³

A katolikus elképzelések már felolvasásuk pillanatában elvesztették a megvalósulás lehetőségét. A kormánybizottság és a püspöki kar küldötteinek tárgyalásai mellett, alájuk rendelten külön *iskolai albizottság* ülésezett, amelynek

92 Javaslat a magyarországi szerzetesrendek működési engedélyének megvonásával kapcsolatos feladatok végrehajtására. MOL 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

93 Augusztus 3-ra. MOL 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

feladata az átadandó iskolák és a megmaradó rendek kijelölése, illetve az átadás lebonyolításának megszervezése volt, mindezt szeptember 1-jéig.⁹⁴ Tagjai a VKM vezetői, tisztviselői és a katolikus egyház kiküldött szakértői, szerzetesek voltak. A kormány képviselői a megmaradó iskolákat az egységes, központosított szakigazgatás részeként, állami tanmenettel és állami tankönyvhasználattal képzelték el. Az egyházi előterjesztés a katolikus tanügyigazgatás belső hierarchiájának megszűntével a fenntartói jogokat a rendfőnöki hatóságok kezébe adta volna.

Az iskolai albizottság augusztus 14–15-i ülésén az egyház képviselői továbbra is (miként a „nagy” tárgyalóbizottságban) a régi, nagy múltú, neves intézeteiket szerették volna visszakapni. A tanügyigazgatás kérdésében a VKM új javaslattal állt elő, mégpedig egy „rég-új” központi egyházi hatóság, a *Katolikus Középkolai Főhatóság*⁹⁵ megalakításának javaslatával. Ez az intézmény és nem az adott, az iskolafenntartásra engedélyezett szerzetesrend, felügyelné az autonómiával nem rendelkező, visszaadott középkolákat.⁹⁶

Minderre rányomta bélyegét az augusztus 10-i (hatodik) tárgyalási forduló, amely a szokottnál is idegesebb hangulatban zajlott. A háttérben a katolikus békepapi mozgalom – a kormányzat által ösztönzött – aktivizálódása állt.

A tárgyalások hetedik fordulója (augusztus 19.) elé a katolikus egyház újabb javaslatot készített, melynek *Függelék* című bevezető pontjai a vallásszabadság, az egyház és papjai működési szabadságának alkalmazására vonatkoztak, s megjegyezvén, hogy az egyházi iskolák visszaadásáról ugyan különbizottság tárgyal, az előterjesztés második, kétoldalas, *A katolikus iskolák ügye* című nagyobbik felében foglalkozott az oktatás ügyével. Az alábbi kérdésekben javaslataik végleges és „lerögzítendő” elfogadását kérték:

1. A visszaadott iskolákban korlátlanul érvényesülhessen a *katolikus nevelés*. Ez ügyben nem fogadják el a protestáns példákra való hivatkozást, mivel „a katolikus Egyház tagjai dogmatikailag és egyházfegyelmiileg is sokkal határozottabban van megkötvé [sic!], mint a protestáns”. (Ez vonatkozik az [állami] tankönyvekben a katolikus elvekkel szemben álló nézetek katolikus szempontú magyarázatára, vagy pl. arra, hogy a katolikus intézményben tanítók nem kötelezhetők elveikkel ellentétes vizsga, tanfolyam letételére, a diákok nem vehetnek részt a katolikus elvekkel ellentétes mozgalmakban.)

2. Fontos kérdés a tanítás okán meghagyandó rendek tisztázása. Itt ismét felmerült a már korábban is idézett törekvés: az iskolafenntartó rendek teljes mértékben maradjanak meg, nem csak az oktatáshoz kapcsolódó „részeikkel”. A püspökök az alábbiak meghagyását kérték. A fiúiskolákra vonatkozóan: *ben-*

94 Részletesen ld. *Drahos Péter*: A katolikus iskolák államosítása és a következmények. In: Állam – egyház – iskola. Neveléstörténeti felolvasóulés Budapesten. Bp. [1996.] (Neveléstörténeti Füzetek 16.) 31–46.

95 Ugyanezen névvel működött 1934 és 1940 között a katolikus gimnáziumokat és reálgimnáziumokat irányító katolikus egyházi szerv.

96 *Drahos P.*: i. m. 38.

cés, cisztercita, piarista. A leányiskolákra nézve pedig az *angolkisasszonyok, a kalocsai és a szegedi iskolanővérek.* Szerintük a miniszteriális szakbizottság egyedül az angolkisasszonyokkal kapcsolatban nyújtott be kifogást, a többiek megmaradásába beleegyezett. Sőt, a VKM javasolta a ferencesek meghagyását esztergomi iskolájukkal, amit a püspöki kar „örömmel fogad”, de „olyan értelemben, hogy ez az általa javasolt három férfirenden felül negyediknek hagyassék meg”. (Célnak is arra, hogy a ferenceseknek kevésbé van oktatási tapasztalatuk, mint a fenti három, általuk ajánlott rendnek.)

3. A visszaadandó iskolák gyakorlati kijelölésénél az egyház fontosnak tartotta, hogy saját egyházi intézményeik kerüljenek vissza, és ne olyanok, amelyek sosem voltak katolikus egyházi kezelésben.

4. Rákosinak a tárgyalásokon elhangzott érvére rímelt a közvélemény felháborodására való hivatkozás – csak éppen ellentétes értelmezésben: „a visszaadandó iskoláknak a protestánsokéihoz viszonyítva is kiáltóan csekély száma már így is nem csekély megütközést fog kelteni a katolikus közvéleményben (holott a kormány a visszaadást nyilván a katolikusoknak adott kedvezményként fogja fel) – nem látszik elfogadhatónak, de célszerűnek sem harmad- és negyedrendű iskolák visszaadása – ami pl. a miniszteriális szakbizottság által javaslatba hozott budapesti iskolák esetében szinte már a visszaadás karikatúrájaként tűnik fel”.

5. A két bizottság javaslata az alábbi négy iskola esetében volt azonos:

- Pannonhalma és Győr (bencések)
- Kecskemét (piaristák)
- debreceni Svetits (szegedi iskolanővérek).⁹⁷

6. A fennmaradó iskolák (szintén négy) ügyében a következő volt a katolikus álláspont:

- az esztergomi volt ferences gimnáziumot szívesen elfogadják
- kérik a budapesti Ady Gimnáziumot a piaristák kezelésébe
- a budapesti volt Szent Imre Gimnáziumot a ciszterek kezelésébe
- a budapesti volt angolkisasszonyok intézetét.⁹⁸

Az augusztus 19-i tárgyalásokon Rákosi újabb és ismét csak megszorító szemponttal hozakodott elő: „Ha azt akarjuk, hogy összefüggés legyen a rendek működésének meghagyása és az iskolák között, akkor egy rendnek legalább két iskola kell, mert különben kilógna a lóláb. Egy rendnek a visszaállítását egy isko-

97 A MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (Rákosi-titkárság) Függelék és A katolikus iskolák ügye (285–287.) iratára kézírással ráírták, hogy 1950. aug. 19. Ebből következtethető, hogy a 19-i tárgyalásokra készítették (címezés és aláírás nincs). Az irat iskolákra vonatkozó része megjelent Gergely Jenő idézett kötetében, mint dátum nélküli, az ÁEH-iratok között meglévő dokumentum. Az aug. 19. körüli keletkezést erősíti, hogy Gergely Jenő is az aug. 19-i tárgyalások elé helyezi el.

98 A Rákosi-titkárság iratai között található dokumentum nem tartalmazza azt a három sort, amely a Gergely Jenő kötetében publikált ÁEH-iratban még/már benne van: „Esztergom, Szentendre – ferencesek, Knézits u. – Iskolanővérek, VIII. ker. Fazekas: piaristák”. Ez utóbbi három iskola eredetileg a VKM javaslataiban merült fel, az egyházi kívánások ellenében.

la miatt nem lehet kérni.”⁹⁹ Nem kellett nagy matematikai tudás, hogy kiszámolják, ez három férfirendet és egy női rendet jelent, nyolc iskolával számolva. Ez az egyház javaslata szempontjából elsősorban a cisztereket és a leánygimnáziumot fenntartókat (angolkisasszonyok vagy iskolanővérek) érintette hátrányosan, de kedvezőtlen volt még a VKM által „kedvezményezett” ferenceseknek is, nekik ugyanis „találni kellett” még egy iskolát (ez, már a tárgyalások kezdetén felmerült, a felekezeti múlttal nem rendelkező szentendrei gimnázium lesz).

Rákosi reagált az iskolaépületek átadására is, ekképpen: „megértem, hogy a tanítórend speciális dolog, de hogy a kőépület, amit esetleg 1880-ban építettek, nem hiszem, hogy jogos lenne ilyesmihez ragaszkodni. Nem tudom, felszentelt helyek-e ezek, de hát mi történt volna, ha az egyik leégett volna, vagy jövőre leégne.”¹⁰⁰

A katolikus egyház képviselői azonban makacsul megismételték az augusztus 19-i tárgyalások után is az iskolákra és a rendekre vonatkozó kéréseiket. Sőt, ki is egészítették azt: a fiúgimnáziumokat a bencésekre, ciszterekre és a piaristákra bízják, az előbbi kettőnél három iskolát is felsorolva lehetőségként (a ferenceseket nem említették); míg a leánygimnáziumoknál az eddig két fenntartó mellé felkerült a kalocsai iskolanővérek neve is, egy Kalocsán létesítendő iskolával.¹⁰¹ A tárgyalások további menete azt mutatja, hogy két női rend megőrzése érdekében a későbbiekben az *Isteni Szeretet Leányai Rend* iskolájának (az épületként mindig is a visszaadandók közé sorolt Knézits utcai) *saját kézből* való meghagyását kérték, de ezt is elutasították.

Patthelyzetnek mondhatnánk, ha nem lett volna inkább tragikus és megalázó az egyház számára a tárgyalási metódus és fenyegető a hangnem. A kormányt viszont sürgette a szeptemberi évkezdés, illetve a katolikus iskolák megnyitásának propagandisztikus jelentősége. Az egyház számára is volt siettető tényező: a szerzetesek rendkívül bizonytalan egzisztenciális helyzete, hiszen a tárgyalások alatt is folytatódtak a ki- és összetelepítések.

A mindent eldöntő tárgyalás és „megegyezés” csupán négy nappal később, a VKM és a katolikus egyház képviselői között lezajlott augusztus 23-i iskolai albizottsági tárgyaláson történt meg.¹⁰² A szűkszavú leírásból is jól érzékelhető, hogy az irányítói szerepet a VKM-képviselők vitték tovább, lesöpörve az asztalról az eddigi egyházi javaslatokat, a vitatott pontokat, s ezzel megkérdőjelezve Rákosi azon ígését (amely pedig többször is elhangzott a tárgyalások folyamán), hogy az egyházak határozhatják majd meg a visszaadandó iskolákat és a megmaradó rendeket. Rögtön az első pontból kiderült, hogy a katolikusok által eddig min-

99 Gergely J.: Az 1950-es egyezmény i. m. 239–240.

100 I. m. 240.

101 I. m. 255.

102 Jegyzőkönyv a VKM és a katolikus egyház képviselői közt az egyháznak átadandó iskolák ügyében 1950. augusztus 23-án lefolyt tárgyalásról. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.) A jegyzőkönyv megjelent: Gergely J.: Az 1950-es egyezmény i. m. 304–306.

den előterjesztésben szereplő cisztercita rend *kikerült* a megmaradó iskolafenntartók köréből (vagyis be sem került oda). A bencések, a piaristák és a ferencesek két-két fiúgimnáziummal fennmaradásukat köszönhették iskolájuknak. Míg a megmaradó női rend a szegedi iskolanővéreké lett. Ezen a ponton emelt csak kifogást az egyház képviselője, két női rend megtartását kérve. A nemleges válasz után meglepő fordulat következett: az egyház lemond az egyik leányiskoláról, s csak a debreceni Svetits-intézetet, azaz *összesen hét iskolát kér*. Az átadandó épületek: Pannonhalma, Győr (bencés); Kecskeméten a Katona J. Gimnázium és a budapesti piarista gimnázium (Ady Gimnázium által használt termék) 8 osztály ellátásához szükséges tantermei (piaristák); esztergomi volt ferences és a szentendrei gimnázium (ferencesek); debreceni Svetits-intézet (szegedi iskolanővérek). Az iskolákkal együtt öt kollégiumot is visszakaphattak (Pannonhalma, Esztergom, Kecskemét, Győr, Debrecen). A ferencesek Szentendrén rendházat is igényeltek, mivel eddig ott nem rendelkeztek vele.

A visszaadott iskolák későbbi működése szempontjából meghatározók azok a pontok, amelyek megszabták, hogy minden iskolában – az 1949. évi középiskolai reformot követve – egy négyosztályos reál- és egy négyosztályos humán tagozat volt indítható. Az osztálylétszámot negyven főben maximálták, párhuzamos osztályok nyitását VKM-engedélytől tették függővé. Kollégiumban a diákok fele lakhatott (kivéve Pannonhalma és Esztergom). A tanárok létszáma osztályonként kettő (beleértve a hittantanárt is), a kollégiumi tanároké 3–4 fő lehetett. A segéd személyzet csak civilekből állhatott (ez utóbbi is a megmaradó szerzetesek létszámát csökkentette).

A katolikus szellem – az idézett egyházi beadványokban igényelt – védelme érdekében megegyeztek abban, hogy a katolikus iskolákban használt állami tankönyveket a katolikus tanítást tartalmazó, a VKM által engedélyezett „jegyzettel” látják majd el (ez nem készült el), és elengedik az egyházi nevelők részére az ideológiai és szakmai tanfolyamokon való kötelező részvételt. A diákság számára ugyan megengedték a mozgalmi szervezetekben való tagságot, de „nem vehetnek részt ezeknek olyan megnyilvánulásaiban, melyek a katolikus hittel ellentéznek”.

Az iskolák állami felügyeletét a VKM a nagy-budapesti, illetve a megyei tanácsokon keresztül gyakorolta. A megszűnt rendek pedagógusai állami iskolákban jelentkezhetek tanításra, „amennyiben törvényes akadályja nincsen” – olvasható a kézzel írt kiegészítés a jegyzőkönyvben.¹⁰³

A tárgyalások utolsó (nyolcadik) fordulójára az iskolai albizottsági ülést követő napon, augusztus 24-én zajlott. Célja a már elkészített „egyezmény” szövegének elfogadtatása a katolikus féllel. Érdekessége, hogy Rákosi miniszterelnök-helyettes már nem vett részt a tárgyaláson, a kormánykiküldött ezúttal Kádár János országgyűlési képviselőként. Taktikailag is bevált a váltás: a katolikus félnek újra és újra el kellett volna ismételnie azokat a kéréseket és sérelmeket, amelye-

103 I. h.

ket a többhetes tárgyalássorozat nyomán Rákosinak már elmondtak, egy-két ígéretfélét is kicsikarva tőle. Ezek az ígéretek persze az új tárgyaló felet, Kádárt semmire sem kötelezték. A ciszterek és a két meghagyandó női rend kérdésében Kádár most már ellentmondást nem tűrően fogalmaz: „Nekünk a női gimnáziumokkal kapcsolatban az Isteni Szeretet Leányai ellen újabb keletű politikai kifogásaink vannak, tehát az iskola címén egy újabb női rend fenntartásához, mely ellen politikai kifogásaink vannak, nem járulhatunk hozzá. Nem is nagyon értem, mi vezeti Önöket, hogy akkor, amikor két iskola van felajánlva, Önök csak egyet választanak, ez az Önök ítéletére van bízva, mi nem erőltetjük a dolgot. A cisztereket illetőleg: Endrédi és még néhányan olyan utakra vezették az utóbbi időben a cisztereket, hogyha nekünk választanunk kell a ciszterek és a ferencesek között, akkor mi a ferenceseket választjuk.”¹⁰⁴ Arra a kérésre és etikailag rendkívül nehéz döntésre, hogy egy másik női rend iskoláját hajlandó-e átvenni a Debrecenben is iskolát „kapó”, de Budapesten teljesen gyökértelen, tapasztalatlan szegedi iskolánővérek rendje, egy napi gondolkodási időt hagytak az egyház képviselőinek. (Másként fogalmazva: a katolikus egyháznak azt sem engedték meg, hogy precedenst teremtve, úgymond „ellenállva” kevesebb iskolát kapjon vissza, mint amit a pártállam vezetői előzetesen eldöntöttek.)

Varga Gizella M. Flávia, aki a „visszaadott” budapesti Patrona Hungariae katolikus leánygimnázium (az államosított ún. Rozgonyi Piroska Gimnázium, Budapest, Knézits utca) igazgatóhelyettese volt hosszú évtizedekig, a következőképpen írta le a körülményeket, amelyek a szegedi szegény iskolánővéreket az iskolafenntartás feladatainak ellátására kényszerítették. (Maga Varga Gizella eredetileg az *Isteni Szeretet Leányai* rend tagja volt – azaz az „átadott” Rozgonyi Piroska Gimnázium az ő rendjének volt az iskolája –, de „civil” tanárként ott maradhatott volt iskolájában.) „Hamvas Endre püspök, aki a püspökkari konferencia titkára volt – írja Varga Gizella – 1950 második felében, mikor a tanácskozások már olyan előrehaladott állapotban voltak, hogy az iskolákról volt szó, kiment meglátogatni a Máriabesnyőre deportált nővéreket, s ide összehívta megbeszélésre azoknak a rendeknek a tartományfőnöknőit, akiknek gimnáziumuk volt. Itt elébük tárta a két iskola ügyét, s elmondta, hogy mik a kormány kötelei. Ezek szerint a megmaradó rend nem lehet a Notre-Dame de Sion, a Sacré Coeur és... az Angolkisasszonyok sem. A továbbiakra nézve a kormánynak közömbös, ki marad, ki nem. Feltette a kérdést, ki vállalkoznék a két gimnázium ellátására? Szavait felháborodás követte – vagy mindenki, vagy senki – mondták, és ez így is volt természetes. Hiába érvelt, a püspök nem talált vállalkozót. [...] miután látta, hogy hasztalan minden szó, s mivel nem akarta, hogy a végre nagy nehezen tető alá hozott megegyezést az apácák »korlátoltsága« veszélybe sodorja, kimenvén maga elé hívatta Kornélia tartományfőnöknőt, akit Szegedről jól ismert – lévén csanádi püspök – és egyszerűen ráparancsolt, hogy vállalják ők a

104 Gergely J.: Az 1950-es egyezmény i. m. 280–281.

két iskolát, annál is inkább, mivel a Svetits az ő intézetük volt. [...] Így kerültek fel a szegedi iskolanövérék a tárgyalóbizottság listájára.”¹⁰⁵

Grósz József kalocsai érsek augusztus 29-én kelt levelében a püspöki kar nevében értesítette a vallás- és közoktatásügyi minisztert az egyezmény (és benne a nyolc középiskola, második leánygimnáziumként a Knézits utcai Rozgonyi Piroska Gimnázium) elfogadásáról. Másnap a két fél megbízottai aláírták az iskolákról szóló megállapodást.¹⁰⁶

Minderről a katolikus egyház képviselői által a tárgyalások alatt folyamatosan előtérbe állított és támogatott ciszterek a következő módon értesülhettek (az idézet egy ferences visszaemlékezéséből származik): „a meghagyásra kijelölt rendek felhívást kaptak, hogy képviselőiket küldjék be a VKM Szalay utcai épületébe. [...] Ott voltak a bencések, a piaristák, a szegedi iskolanövérék és a ciszterek [és a ferencesek – K. É.]. Észrevettük, valami félreértés lehet a dologban, hiszen 4 megmaradó rendről volt eddig szó, s most 5 rend képviselői jelentek meg. Az egyik ciszter javasolta, hogy megbeszélést kellene tartanunk, nehogy »vesszőfutás« legyen a vége... De erre már nem volt idő, megjelent az ajtóban Jóboru Magda, a VKM államtitkára, s minden további magyarázkodás nélkül felolvasta a meghagyásra kijelölt rendek listáját. [...] A cisztercíták nem kaptak semmit. Lehangoltan távoztak. A későbbi találkozások alkalmával nemegyszer éreztették velünk [ti. a ferencesekkel – K. É.], mintha mi lettünk volna az oka, hogy ők nem maradhattak meg.”¹⁰⁷

A püspöki kar augusztus 29-én pásztorlevél-tervezetében a sorok mögé rejtve a hívekkel is érzékeltetni próbálta a tárgyalások valódi légkörét: „Legfájdalmasabban érintett bennünket [...] a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása és – egyes tanítórendeket kivéve – a felosztatás. Emiatt megfontolás tárgyává tettük maguknak a tárgyalásoknak a megszakítását is és a tervezett megállapodás visszautasítását. Ezzel azonban a szerzeteseken nem segítettünk volna, sőt előreláthatólag súlyosabbá tettük volna helyzetüket.”¹⁰⁸ Ekkor példátlan dolog történt: a tervezett pásztorlevelet a vallás- és közoktatásügyi miniszter augusztus 30-i, Grószhoz írt levelében „cenzúra alá veszi”, s kihagyatja belőle azokat a részeket, amelyek arra utaltak, hogy „a püspöki kar nem meggyőződésből, hanem kényszerűségből folytatott volna tárgyalásokat”.¹⁰⁹ Grósz érsek – más módja nem lévén – a levél, illetve a személyes megbeszélés hatására (amit Darvas Révainak is hírül adott) beleegyezett a körlevél módosításába. Ez nem is jelent meg csak szeptember végén, az inkriminált részek kihagyásával. Grósz nem

105 *Varga Gizella M. Flávia FDC*: Szétszórásban. Isteni Szeretet Leányai szerzetesnők visszaemlékezései a szétszórás idejéből (1950–1988). Bp. 2000. 24–25.

106 *Gergely J.*: Az 1950-es egyezmény i. m. 316–319.

107 *P. Váradi Béla*: Följegyzések a provinciátörténet 1950 és 1989 közötti időszakához. In: „Te meztelen Krisztus, hol hagytad az ingedet?” Ferencesek a felosztatás idején. Összeáll. Fr. Kálmán Peregrin OFM. Bp. 2000. (Magyar Ferences Források D/4.) 320–321.

108 *Gergely J.*: Az 1950-es egyezmény i. m. 321.

109 I. m. 323.

feledkezhetett meg arról, hogy a kormány a megkötött megállapodáshoz kísérőlevelet is mellékel szeptember 1-jén, amelyben kifejtette, hogy a szerzetesek világi papként való működésének engedélyezése még korántsem dőlt el, miként a bizottsági üléseken is folytonosan vitatott volt az így egyházi szolgálatban megmaradók száma. Idetartozott az állami iskolákba vagy a „termelésbe” átvehető szerzetes tanárok/tanárnők arányának meghatározása is. Ez a mozzanat kétségkívül „elősegíthette” az egyház megegyezésre való hajlandóságát. Szeptember 7-én jelent meg az 1950. évi 34. sz. ET-rendelet, amelyben megvonták a szerzetesrendek működési engedélyét, a megszűnt rendek tagjai három hónapon belül kötelesek voltak elhagyni rendházaikat.¹¹⁰

Az iskolák átadási rendjét szeptember 7-én külön bizottsági ülés szabályozta, melynek jegyzőkönyve szerint az állam gondoskodott arról, hogy a rendházak, az iskolák és kollégiumok „olyan időpontban adassanak át az egyháznak, hogy az egyház biztosítani tudja iskoláiban a tanításnak szeptember 15-i megkezdését.”¹¹¹ Erre alig egy hét állt rendelkezésre. Azt is rögzítették továbbá, hogy az egyházi iskolák növendékeiket „részint azokból toborozhatják, akik az állami iskolákban nem tudtak elhelyezkedni, részint az állami iskolákból átlépő tanulókból. Senkit hátrány nem érhet amiatt, hogy egyházi iskolába jár, vagy gyermekét oda járattja”¹¹² – olvashatjuk a jegyzőkönyv szövegét.

A legkevesebb iskolai tapasztalattal rendelkező ferencesek hasonló gondokkal küzdöttek, mint a nagy múltú tanító rendek: rövid idő alatt össze kellett állítani a tanári kart. „A mariánusok tanáratyái közül többen hajlandónak mutatkoztak Esztergomban tanítani, de később ezek közül is többen visszaléptek. Erre a kormány megengedte, hogy az eltörölt tanító rendekből verbuválhatunk össze tanári kart. Így felvettünk a bencésektől, premontreiektől, szaléziánusoktól stb. tanárokat ideiglenesen, míg nekünk sikerül atyáinkból tanárokat képezni” – olvashatjuk a *Historia Domusban*.¹¹³ Ugyanez történt a megmaradt női rendnél a budapesti gimnáziumban: „A tantestület nagyon vegyes volt, az iskolanővérek nem rendelkeztek elég rendtaggal a gimnáziumi tanítás ellátására. Az iskola-fenntartó rend a »más megmaradó rend tagjai« kategóriából piarista tanárokat alkalmazott, a »más katolikus személyek« kategóriából pedig elsősorban bennünket [ti. az *Isteni Szeretet Leányai* rendet – K. É.]. Rajtunk kívül tanított még egyéb »katolikus személy« is: angolkisasszonyok, kalocsai iskolanővér, szociális

110 I. m. 326–329.

111 Jegyzőkönyv a VKM és a katolikus egyház képviselői közt az egyháznak átadandó iskolák ügyében történt megegyezéséről. 1950. szept. 7. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

112 Jegyzőkönyv a VKM és a katolikus egyház képviselői közt az egyháznak átadandó iskolák ügyében történt megegyezéséről. 1950. szept. 7. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

113 Budapest – Margit körút. Részletek a *Historia Domusból*. In: „Te meztelen Krisztus [...]” i. m. 299.

missziós nővér, zalaegerszegi Notre-Dame nővér, világi pap, bazilita szerzetes, aztán igazi civilek.”¹¹⁴

A megszünt rendek pedagógusai szeptember 22-ig jelentkezhettek a VKM-nél állami beosztásra. Három helyet jelölhettek meg a kérdőíveken, ahol szeretnének elhelyezkedni. Nem tisztázták azonban kellőképpen, hogy az állami szolgálatra jelentkezők munkaigényüket az adott állami szerveknél vagy volt rendfőnöküknél jelezzék. Nem nevezhető indokolatlannak a volt szerzetesek féltelme sem az állami szervek hivatalnokaitól (különösen az „egyházi reakció” elleni harcban rendkívül buzgó alsóbb szervek tisztségviselőitől). Így azután sokszor későn tudták meg az iskolákhoz való jelentkezés lehetőségét, sokszor féltek megtenni ezt a lépést.

A kormány és a magyar katolikus püspöki kar tagjaiból alakított ún. paritásos bizottság 1950. szeptember 19-i ülése többek között foglalkozott az elhelyezkedések elhúzóásával is.¹¹⁵ Az egyház egyik képviselője, Czapi Gyula egri érsek, az állásra jelentkező kérdőívek kitöltésének hiányosságait azzal indokolta, hogy nehéz eljuttatni a volt szerzetesekhez, hiszen egy részük kényszertartózkodási helyén van még, másik részük elhagyta azt, s rendfőnökük nem tudta a megadott határidőig eljuttatni hozzájuk a kérdőíveket.

A kormány képviselőjében jelen lévő belkereskedelmi miniszter (Bognár József) erre megjegyezte, hogy a szerzetesek töredékét találták csak meg rendházaikban a feloszlítás után, s nem tisztázott az „illegálisba ment szerzetesek” száma. Az egyházi fél a saját hatósága általi összeírást, igényfelmérést pártolta, míg a kormányzat szintén saját kezébe szeretne volna venni a volt szerzetesek számának tisztázását, közigazgatási hatóságnál (rendőrségnél) való jelentkezésüket, munkába helyezésüket. Egy bizonyos: a jelentkezés rendkívül nehézkes és bonyolult eljárásnak bizonyult, és a volt szerzetesek részéről nagyon is indokolt bizalmatlansággal terhelt. A szeptember végi határidőt ugyan sikerült október elejéig eltolni, de a határidőt elmulasztók teljesen elveszítették a lehetőséget, hogy szakmájukban helyezkedhessenek el.

A paritásos bizottság október 4-i ülésén a belkereskedelmi miniszter a volt szerzetesek munkába állításával kapcsolatban „komoly mulasztásokat és hibák”-at emlegetett. Szerinte mindennek az az oka, hogy az egyházi vezetők nem szorgalmazták ezt. „Rendfőnöki körlevelet ismertet, amelyben olyan kitételek vannak, hogy »a püspöki kar nem ellenzi, hogy a mellékelt ívet kitöltsék, vagy állást vállaljanak, de akinek már komoly elfoglaltsága van, az tudassa ezt és az ívet kitöltetlenül küldje vissza« [...] A körlevél hangjának világosan az az intenciója, hogy az érintett személyek ne jelentkezzenek munkára. Ennek az az eredménye, hogy a kérdőívek nagy része kitöltetlenül jön vissza és az illegalitásban lévők, tehát az előírt rendőri bejelentést elmulasztók nem jelentkeznek, hanem igyekez-

114 Varga G. M. F.: i. m. 27.

115 Jegyzőkönyv a Magyar Népköztársaság kormánya és a magyar katolikus püspöki kar tagjaiból alakított paritásos bizottság 1950. szeptember 19-én megtartott tárgyalásairól. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ő. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

nek nyomtalanul eltűnni.”¹¹⁶ Czapik érsek a megoldást ismét csak abban látta, ha az ügyintézkést a közigazgatási hatóságok helyett egyháziak veszik át – erre azonban nem volt remény.

A paritásos bizottság október 18-i ülésén továbbra is arról panaszkodtak a kormányzat képviselői, hogy noha „nagyobb üzemi egységeket” is előkészítettek, elmaradnak a szerzetesi jelentkezések.¹¹⁷

Az első határidő után, szeptember 26-án készített kimutatás szerint az állami szolgálatra lépni kívánó szerzetesek száma rendkívül csekély: 16 fő jelentkezett szeptember 22-ig és egy hét után ez a szám csupán 105 főre emelkedett. A katolikus egyházi középiskolákba ezzel szemben összesen 1384 tanuló iratkozott be, a legnépszerűbb a fiúknál a budapesti piarista gimnázium (269 fő a négy évfolyamon) és a győri (Czuczor Gergely) bencés gimnázium (222 fő) volt, míg a lányoknál a sort a szintén budapesti (Rozgonyi Piroska – Patrona Hungariae) katolikus leánygimnázium vezette (251 fő). Elsősorban a humán tagozatokat tudták rögtön beindítani, reáltagozat indítására csak három helyen volt példa (Kecskemét, budapesti piarista és a lányoknál Debrecenben).¹¹⁸

*

Az államosításra és a közoktatást modernizálni szándékozó reformokra egy olyan történeti korszakban került sor, amikor ez a modernizáció egybeesett az oktatási intézmények – s ezzel együtt az emberek mindennapjainak – átpolitizálásával, az egypólusú politikai hatalom kiépülésével. Az „új” iskolaállamosítók már nem abban hittek, mint 19. századi elődeik. Mire ugyanis az oktatási intézmények állami kézbe vételére sor került – ami egy kerek évszázadon keresztül halasztódó iskolaszervezési dilemma végére tett pontot – ellényegtelenedtek a korábban kidolgozott pro és kontra érvek. Lecsupaszítva – bár ismerjük el, lényegre törően – fogalmazott az államosítás minisztere, Ortutay Gyula a kiscgazdapárt nagyválasztmányán, néhány hónappal az 1948. júniusi oktatási „fordulat napjának” döntése után: „Állítom és mindenki tudja, ha végiggondolja, hogy az iskolaügy a politikai hatalom gyakorlásának, a politikai hatalom megszervezésének és megtartásának legdöntőbb eszközei közé tartozik [...] Az iskolaügyön keresztül az államapparátusnak módja van, ha tetszik, bármiféle eszmét begyakoroltatni, beidegeztetni.”¹¹⁹ Szerencsére, nem lett igaza.

116 Jegyzőkönyv [...] a Paritásos Bizottság 1950. október 4-i üléséről. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

117 Feljegyzés a Paritásos Bizottság 1950. október 18-i ülésének napirendjéről. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

118 Kimutatás szerzetesekről. 1950. szept. 26. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 353. ó. e. (A Rákosi-titkárság iratai.)

119 *Ortutay Gyula*: Kenesei kiscgazda-beszámoló. Balatonkenese, 1948. október 29. In: *Uő: Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek*. Bp. 1949. 291.

ÉVA KOVÁCS
THE “ACCORDS” CONCERNING CHURCH SCHOOLS
NEGOTIATIONS BETWEEN THE STATE AND HUNGARY’S
MAJOR CHURCHES FOLLOWING
THE NATIONALISATION OF SCHOOLS IN 1948

Pursuant to an act adopted by the Hungarian parliament on 16 June 1948, educational institutions run by non-state maintainers of schools (municipalities, religious denominations, associations and private individuals) were nationalised. As many as 5000 schools and dormitories previously maintained by the churches were taken over by the state. The measure established a state monopoly in Hungarian education. A greater role for the state in the field of education and the nationalisation of schools – as reform measures or dilemmas of education policy and school reorganisation – had been contemplated by educationalists ever since the mid-nineteenth century. In 1948, however, a new situation developed: The nascent totalitarian party-state and dictatorship wished, by establishing a virtual state monopoly on schools, to reduce the role of the churches in society and to minimise the functioning of autonomous social actors. Thus, in 1948, faced with a party (the Hungarian Communist Party) that sought exclusive power and enjoyed the full support of the Soviet army stationed in the country, the churches attempted to defend the perceived or real interests of the religious people they represented. Despite their importance in society, the churches nevertheless proved unable to significantly influence the course of events. The Catholic Church became the focus of the attacks, primarily because it embodied the largest group of religious people. The authorities believed that the “crushing” of the Catholics would mean a reduction in the social importance of the other churches. From as early as 1945 attempts were made to diminish the churches’ social role as well as their related role in education.

The study attempts to analyse the situation of the church-maintained schools in the wake of the Act on the nationalisation of schools, and to reveal the circumstances of the accords – which were signed by the churches, as former maintainers of the schools, under various forms of duress, and were implemented by various means. The analysis begins with a short summary of the major conflicts that were a constant feature of the relationship between church(es) and state after 1945 until the state take-over of schools. These were as follows: the land reform of 1945, which resulted in considerable material losses for the churches and rocked the financial basis for maintaining schools; the introduction of the primary school as a new type of school, which, by raising the level of basic education, presented the church maintainers with intolerable burdens; the repeal of compulsory religious education, and the associated struggle in 1947 between the state and the churches; the sowing of division between the churches and the methods used to enhance friction shortly before nationalisation in early 1948.

The study then offers a thorough analysis of the circumstances under which the accords were signed by the various denominations, that is – in chronological order – by the Hungarian Reformed (Calvinist) Church, the Lutheran Church, and Catholic Church. The negotiations resulting in the accords, the means of selecting the few remaining church secondary schools, and the historical background to the process, are also examined.